

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXXI (2024).
Книжка / Issue 1

DOI: 10.54664/GFYW3777

ЕЗИКЪТ НА „ДУНАВСКИТЕ ПРАБЪЛГАРИ“ – ЛЕЗГИНСКИ ПАРАЛЕЛИ

Христо САЛДЖИЕВ*

THE LANGUAGE OF “DANUBE PROTOBULGARIANS”: LEZGIC PARALLELS

Hristo SALDZHIEV

Abstract: *According to the leading theory concerning the origin and language affiliation of the Danube Bulgars, they were bearers of the -r/-l Turkic language whose close relatives are modern Chuvash and different extinct Turkic languages such as Hazar, Avar, and Hunnic. In two previous publications, the author of this article commented on a large number of discrepancies at the lexical, phonetic and morphological levels between the available material from the language of the Danube Bulgars and Turkic languages. On the basis of an analysis of historical sources, formation of plurality, the phonetic peculiarities of many Protobulgarian words preserved in the sources, morphological and lexical elements in the texts of the List of Bulgarian rulers, the short Protobulgarian inscriptions from Preslav and Silistra, and especially on the basis of analysis of clan and personal names of Protobulgarians, it was concluded that their language belonged to an entirely different language family – the Lezgic group of the Nakh-Dagestanian language family. This paper regards all composite Protobulgarian titles and the other word combinations preserved in the epigraphy and other sources. Their models of formation have direct parallels to the reconstructions of the Proto-Lezgic models of word formation. The text also revises many attempts at a Turkic etymologization of unclear lexemes from the available material, and emphasizes on their phonetic and semantic similarities to words from the basic lexical strata of Lezgic languages.*

Keywords: *Protobulgarian; Lezgic languages; Turkic theory.*

В два предходни материала разгледах основните проблемни моменти пред тюркската -r/-l теория за произхода на т. нар. „прабългарски език“, както и се спрях на поредица от сходства касаещи образуването на множествено число, синтактичните особености на кратките надписи от Силистра от корпуса на Веселин Бешевлиев [Бешевлиев, В. 1992, с. 256], фонетичната система, антропонимията и отделни съхранени в източниците глоси от наличния материал от езика на „прабългарите“ с тези на езиците от лезгинската група на нахо-дагестанското езиково семейство разпространени в източните дялове на Кавказ (дн. Дагестан) и Задкавказието (Азербайджан). В настоящата статия, опирайки се основно на съществуващите в литературата частични реконструкции на протолезгинската морфологична система, ще представя поредица от други сходства касаещи словообразуването при сложните прабългарски титли (съчетания от

* Христо Салджиев – доктор, доцент, Тракийски университет – Стара Загора; България; @ salci@abv.bg

две или повече думи) и словосъчетанията от инвентарния надпис от втората столица Велики Преслав. Всички тези сходства имат системен и структурен характер, което позволява клановите езици на „прабългарите“ да бъдат отнесени именно към тази езикова група¹.

I. Сходства при образуване на прилагателните

Съветският езиковед Михаил Алексеев реконструира на протолезгинско ниво два модела на изразяване/формиране на прилагателни от съществителни, както и още един отнасящ се до източноезгинските езици (табасарански, собствено лезгински и агулски) появил се след края на протолезгинския период. Трита модела имат директни съответствия в наличния материал.

1. Форми на родителен падеж

Според Алексеев в пралезгинския, подобно на ситуацията в съвременните лезгински езици, относителни прилагателни са отсъствали, а тяхната функция са изпълнявали генетивните форми на съществителните [Алексеев, М. 1985, с. 61]. Генетивните форми се образуват като към косвените основи на съществителните, които изцяло съвпадат с ергативния падеж, се прибави суфикса -п, който също се приема за произхождащ от пралезгинския период [Алексеев, М. 1985, с. 39, 44]. Косвените основи на съществителните и на практика ергативният падеж, отново според Алексеев, през протолезгинския период се образуват чрез прибавяне към абсолютната форма на съществителните на голям брой суфикси – гласни и комбинации от съгласни и гласни, от които ще разгледам само няколко, които са важни за настоящата работа: *е, *ы, *а даващи в съвременните езици -и, -у, -а, -е, -ы; *ра > -ра, -ре, -ри, -ири, -ура, -ыр, -уър; *ти > ди, тай, джи [Алексеев, М. 1985, с. 27–28, 36]. Ще илюстрирам описаните конструкции с два примера от соб. лезгинския: Соб. лезг. сев (мечка) + -ре (наставка за косвена основа) + -н (наставката за р.п.) > севрен: на мечката, но и мечи [Талибов, Б., Гаджиев, М. 1966, с. 192]. Соб. лезг. гатфар (пролет) + -и (наставка за косвена основа) + -н (наставката за р.п.) > гатфарин: на пролетта, но също и пролетен [Талибов, Б., Гаджиев, М. 1966, с. 42].

Две от лексемите в преславския военен-инвентарен надпис силно наподобяват родителните конструкции в лезгинските езици функциониращи като прилагателни:

- Лексемата $\epsilon\sigma\tau\rho\omega\gamma\eta\nu$ / $\epsilon\sigma\tau\rho\gamma\eta\nu$ (estrogen/estrügin) среща се два пъти в инвентарния надпис от Преслав след куле (ризница) и определено я характеризира, т.е. изпълнява функциите на прилагателно свързано с нея. Крайното -v и предшестващото го -η могат да бъдат идентифицирани с по-горе коментирания суфикс за родителен падеж -n и с -i – един от широко разпространените суфикси за косвени основи във всички езици от тази група. Самата дума трябва да се сведе до $\epsilon\sigma\tau\rho\omega$ / $\epsilon\sigma\tau\rho\gamma$ като консонантната комбинация $\sigma\tau\rho$ категорично изключва тя да е принадлежала към собствено лезгинския лексикален фонд – т.е. тя определено е заемка от неизвестен за сега източник, който може да бъде индоевропейски или семитски език. Вземайки предвид прабългарския антропоним $\text{E}\nu\text{p}\alpha\beta\omega\tau\alpha\varsigma$ от славянското *Nравота, твърде е възможно началното -e в $\epsilon\sigma\tau\rho\omega\gamma\eta\nu$ / $\epsilon\sigma\tau\rho\gamma\eta\nu$ да се явява протетична гласна при усвояването на думи с начална комбинация от две или три съгласни. Същевременно някои типични за старобългарския език явления като лабиализацията на -a и ликвидната метатеза при началните фонетични съчетания CVR > CRV, които се регистрират и в наличния материал от езика на прабългарите, както и фактът, че гръцката буква сигма предава в прабългарските надписи както -s, така и -š, прави изключително много на брой възможните реконструкции на фонетичния облик на заетата дума. В. Бешевлиев, въз основа на едно несигурно разчитане на повредена част от надпис №51 като $\lambda\omicron\iota\lambda\alpha\ \sigma\tau\rho\alpha\tau\eta\theta\tau\eta\kappa\acute{\alpha}$ [Бешевлиев, В. 1992, с. 198] наемква за евентуална връзка на $\epsilon\sigma\tau\rho\omega\gamma\eta\nu$ с гръцкото прилагателно $\sigma\tau\rho\alpha\tau\eta\theta\tau\eta\kappa\acute{\alpha}$ [Бешевлиев, В. 1992, с. 201]. Усвояване на гръцкото

¹ В настоящата статия изключвам проблема за иранския и тюркския лексикален пласт в наличния материал, както и за странното на пръв поглед присъствие на значителен брой семитизми в него. Редица антропоними, лексеми и някои титли с очевиден средноперсийски и семитски произход, както и въпросът за тюркските заемки ще разгледам в отделен материал.

στρατηγός в прабългарските кланови езици посредством облика *estrag > *estrog е възможно, но за сега не може да се докаже. Освен това доста големият брой ризници характеризирани посредством лексемата (общо 447) прави съмнително те да са принадлежали единствено на военнопочалници. Необходимо е доста по-широко проучване в редица индоевропейски и семитски езици за да се открие задоволително семантично обяснение на лексемата.

• Лексемата *χλωβρην* (hluvrin / hlubrin): тя е употребена в самия край на същия надпис, но от контекста на предходното словосъчетание *αλχαση* куле се подразбира, че *χλωβρην* най-вероятно също функционира като лексема характеризираща по някакъв начин куле (ризница). Тя може да се раздели на три части: *χλωβ* – същинската дума, *-ρη* – наставката за формиране на косвена основа и *-v* – наставката за родителен падеж. Суфиксът *-ρη* може да се разглежда като един от дериватите на възстановения от Алексеев протолезгински суфикс *-*ра*. Той се използва при образуването на косвени основи на едносрични думи. В някои от лезгинските езици той е ограничен основно до съществителни означаващи животни, но в други като табасранския, рутулски и агулски е изключително продуктивен и се среща при множество едносрични думи завършващи на съгласни и означаващи неодушевени предмети. Впрочем дори и в тези езици, в които той е ограничен до животни, се срещат и редица изключения като напр. думите за луна или годеник в соб. лезгинския [Алексеев, М. 1985, с. 28–30]. Всичко това е индикация, че в миналото суфиксът е използван за едносрични съществителни завършващи на съгласни. В случая, *χλωβ* може да се идентифицира с арабската дума *qulb* – халка, гривна [Nişanyan, S. 2009, pass.]. Няколко аргумента дават основания за тази хипотеза:

– В съхранения езиков материал от антропонимната система на прабългарските кланови езици се долавя значителен семитски (арамейски и арабски) лексикален пласт, част от който вече коментирах в предходна публикация.

– В примери, разгледани по-долу, има и други случаи на усвояване на семитските гутурали и лараингали *k/q* посредством лезгинския велар *x* или увулар *χ*.

– Съществуват изрични сведения в изворите, че българите в началото на IX в. приели арабски оръжен майстор [Теофан Изповедник. 1960, с. 286], което трябва да е бил един от източниците за проникване на някои от военните семитизми.

– Самата дума *qulb* е изключително разпространена в редица езици както в Близкия Изток, така и извън него. Тя присъства и в съвременния български във варианта *клуб*, като се счита за заемка от турското *kulr* [БЕР. 2012, с. 475]. Записът *χλωβρην*, който може да се преведе като „халчест“ показва, че началните консонанти са преминали през ликвидна метатеза, което се наблюдава и при други лексеми съхранени в епиграфските паметници и което свидетелства за определено славянско влияние.

2. Наставката *-si*:

М. Алексеев реконструира протолизгински суфикс **си* за образуване на прилагателни от съществителни въз основа на суфикса *-си*, който функционира понастоящем в табасарански и удински за изразяване на сходство – „сул (лисица) – сулсиб (подобный лиссе), адми сир (подобный человеку), маци – бял, мацис беловатый“ и въз основа на същия суфикс, който в редица други езици от нахо-дагестанското езиково семейство директно образува прилагателни – „седу-си (передний), сасохъ-си утренний, ахъ-си високий“ [Алексеев, М. 1985, с. 116]. Напълно идентичен суфикс, който няма никакво обяснение на тюркская почва, се регистрира и в една от лексемите на преславския военно-инвентарен надпис.

• Лексемата *αλχαση* (alhasi) – тя се явява пред куле и очевидно функционира като прилагателно. Завършекът „ση“ може да се идентифицира именно с гореспоменатия суфикс². По

² Окончание *-si* се появява и в надпис №54 от разгледаните от Веселин Бешевлиев надписи, при думата *κουλεσι* /kupesi [Бешевлиев, В. 1992, с. 205]. Последната без съмнение съответства на куле от №53. Тук *-si* не може да формира прилагателно и е малко вероятно да изразява сходство, макар тази възможност да не може напълно да се изключи. Окончанието се интерпретира от Бешевлиев като тюркския посесивен суфикс *-si* [Бешевлиев, В. 1992, с. 205], но в този случай той би трябвало да се появи и в надпис №53, а следи от него там напълно липсват. За съжаление това е единствената запазена дума

отношение на основната дума Веселин Бешевлиев повтаря Иван Венедиков, който се опитва да я етимологизира въз основа на чувашката дума “alga” – обица, и казано-татарските думи „alkali, alkasiman „халкоподобен“ [Бешевлиев, В. 1992, с. 202]. Подобно сравнение е напълно изкуствено тъй като чувашката дума „алка“, както и казано-татарските примери, са варианти и деривати на ḥalka – арабска заемка в тюркските езици [Федотов, М. 1996 а, с. 34], появила се в тях след X в. Първото ѝ засвидетелстване в писмените извори в тюркска (кипчашка) среда е от 1303 г., [Nişanyan, S. 2009, pass.], а проникването ѝ в чувашки трябва да е от доста по-късна епоха, с очевидно кипчашко посредничество. Прабългарската лексема би могла да бъде заемка от въпросната арабска дума, но нейното проникване в прабългарския се е случило напълно независимо от това в тюркските езици. В този случай *alḥaṣṣ* (alhasi) би следвало да се преведе като халчест. Отпадането на началното ḥ обаче изглежда малко вероятно в този ранен период и дава основания и за други възможности, които остават в рамките на семитската хипотеза. Те са свързани и с изричните сведения в изворите за ранни контакти на прабългарски групи с такива от еврейски произход още през кавказкия период, както и с данни за заселвания на сирийци в Тракия през средата на VIII в. и със силните близкоизточни влияния върху дворцовата култура на първото царство. Лексемата би могла да има връзка с еврейско-арамейската дума *ʾarqā* – кован метал [Jastrow, M. 1903, p. 126] или със сириоарамейската *ʾarqā* – ремък [Payne Smith, J. 1903, p. 430]. В тези случаи бихме имали ново свидетелство за усвояване на семитското *qorh* посредством *x* или *χ*. Не е изключено обаче, предвид факта, че консонантните групи **lχ* и **lχ* се отнася към автохтонния протолезгински фонетичен пласт [Nikolaev, S., Starostin, S. 1994, p. 155], *alḥa* да отразява някоя от изчезналите собствено лезгински лексеми.

3. Прилагателни формирани посредством суфиксите -i и -u:

Според М. Алексеев сред източните лезгински езици – агулски, табасарански и соб. лезгински, в епохата след разпада на протолезгинската общност се появяват и други способности за формиране на прилагателни: „В ряде языков отмечаются образования прилагательных с помощью суффиксов -i и -u... Примеры такого рода следует, на наш взгляд, рассматривать как новообразование восточнолезгинских языков“ [Алексеев, М. 1985, с. 117]. Тези суфикси могат да бъдат открити и в наличния материал от езика на прабългарите. Същевременно още Услар в първото изследване върху соб. лезгинския език отбелязва, че в разговорната реч често наставката за родителен падеж —n отпада, вследствие на което родителната форма се изравнява с косвената основа и с ергативния падеж [Услар, П. 1896, с. 30]. Съществуването на подобно явление в прабългарските кланови езици 11 века по-рано не може да бъде доказано, но и не може да бъде изключено. По тази причина, тъй като -i и -u са едновременно и суфикси за формиране на косвена основа, не може да се изключи вероятността в някои от тези случаи да става въпрос за отпадане на суфикса за р.п. -n.

• Лексемата *ḥoḥmṣḥ* / *humši*: в предходна публикация се спрях подробно на невъзможността тя да бъде идентифицирана с тюркското прилагателно *jumšaq* – мек, както е прието

в надписа, но прави впечатление, че над списъка с въоръжения има остатъци от друг текст, какъвто липсва в другите инвентарни надписи. При това положение може да се предположи, че -si е суфикс за ергативен падеж. Последният маркира не само извършителя на действието при преходните глаголи, но е и единственият падеж, който изразява инструментални функции – П. Услар го нарича дори творителен падеж [Услар, П. 1896, с. 22–23], а М. Алексеев отнася тези инструментални функции към доста ранна епоха [Алексеев, М. 1985, с. 40]. В този контекст *koḥṣeṣi* следва да се обясни като „...със определен брой... ризници“. Окончанието -si би могло да се явява вариант на –ци, следвайки модела кар (и. п.) + ци (суфикс за к. о. и е. п.) > карци [Галибов, Б, Гаджиев, М. 1966, с. 171], но по вероятно е в случая да имаме съчетание от два отделни суфикса. Първият е изразяван от σ, който предава –цл или ш, суфикси, които според Алексеев са функционирали през протолезгинския период, а и след това, за формиране на съществителни от други съществителни, като първите обикновено са с по-силно изразена експресивна семантика [Алексеев, М. 1985, с. 111–112], макар и в речниците често да не се прави особена разлика между значението на основното и производното съществително. Крайното i следва да се отъждестви с вече представения суфикс -i за образуване на косвени основи и ергативни конструкции.

в досегашните разработки по проблема [Бешевлиев, В. 1992, с. 201–202]. Имайки предвид семитската етимология на голяма част от засвидетелстваните лексеми отнасящи се до въоръжението, с голяма доза сигурност може да се предположи произход на $\chi\omega\upsilon\mu\sigma\chi\eta$ / *humši* от арабското *qumāš* – с основно значение на нещо, което е изтъкано, плат [Nişanyan, S. 2009, pass.]. Думата е широко разпространена във всички езици в целия Близък Изток, Кавказ и Централна Азия. Началното χ , както и при $\alpha\lambda\chi\alpha\sigma\eta$ и $\chi\lambda\omega\upsilon\beta\rho\eta\nu$, е очевидно адаптация на арабското *qāf*, което ясно показва устойчив фонетичен модел при заимстването на думи от семитските езици. Трябва да се отбележи и отпадането на последната гласна от абсолютната форма на думата при прибавянето на суфикс *-i*. В някои от лезгинските езици, напр. в табасарански, това е често срещано явление при прибавянето на този суфикс към двусрични думи [Сафаралиев, Н. 2019, с. 369]. Думата може да се обясни като ризница направена от някакъв вид плат – *qumāš* > * $\chi\mu\alpha\acute{\iota}\varsigma$ + *i* > $\chi\omega\upsilon\mu\sigma\chi\eta$. Тя трябва да е съответствала на доста популярните през средните векове защитни облекла известни в Западна Европа със старофренската дума „*gambeson*“.

• Лексемата $\beta\omicron\rho\iota$ / *vorĭ* – първият елемент от титлата $\beta\omicron\rho\iota\tau\alpha\rho\kappa\acute{\alpha}\nu$: *vorĭ ta(r)qan/tarkan*. Титлата е известна от Пространното житие на св. Климент Охридски, чиято основна част се опира на изгубено старобългарско житие. Съгласно житието $\beta\omicron\rho\iota\tau\alpha\rho\kappa\acute{\alpha}\nu$ е управител на Белград [Теофилакт Охридски. 1994, р. 30]. Правените до този момент опити за етимологизации на форманта $\beta\omicron\rho\iota$ се насочват основно към тюркската дума *bögi* – вълк [Бешевлиев, В. 1992, с. 196; Славова, Т. 2010, с.77]. Това се базира от една страна на формалната фонетична близост между *bögi* и $\beta\omicron\rho\iota$, а от друга на анахронични аналогии с практики на хронологически и географски отдалечени общности, които нямат никакво отношение към административната и военната система на първото царство. Това обяснение е и в очевидно противоречие със сведенията на самото житие за характера на длъжността на $\beta\omicron\rho\iota\tau\alpha\rho\kappa\acute{\alpha}\nu$. Изхождайки от описаните по-горе модели на формиране на прилагателни в източните лезгински езици, първата част от титлата може да се идентифицира като прилагателно формирано от съществително **var* със значение на крепост + описаният по-горе суфикс *-i* и последвала лабиализация на началния вокал *-a* към *-o*: **vari* > *vorĭ* т.е. буквално крепостен таркан. Предполагаемата основа **var* е възможно да идва от различни източници:

Гръцката дума $\beta\acute{\alpha}\rho\iota\varsigma$: със значение на кула, замък, употребявана през византийския период. Проблем пред тази етимологизация е, че $\beta\acute{\alpha}\rho\iota\varsigma$ се явява заемка от староеврейски, регистрирана предимно в преводни текстове от еврейски на гръцки [Sophocles, E. 1900, р. 299], което прави съмнително разпространението на думата в народния гръцки, а от там и заимстването ѝ в прабългарски.

Втората възможност насочва към заимстване на средно-персийската дума *war* - *shelter*, *enclosure* [Mackenzie, D. 1986, р. 87]. В този контекст е показателна унгарската дума *var* – със значение на крепост, която се извежда от авестийската *vāra* със същата семантика като на средно-персийската *war* [Gábor, Z. 2006, р. 790].

Възможна е и чисто лезгинска етимология въз основа на соб. лезгинската дума *war* – „створка ворт“ – т.е. двукрила врата [Талибов, Б., Гаджиев, М. 1966, с.33] изхождаща от прото-лезгинската форма * $\gamma^w\epsilon\gamma$ – врата³. Освен фонетичната идентичност, към такова предположение води и обстоятелството, че редица крепости, особено в граничните райони често се назовават на различни езици с думата за врата. Като примери от Балканите могат да се дадат *Valve* (на латински), *Враца/Вратица*, *Demir Kapı* (на турски) и т.н. Този феномен е регистриран и в Мала Азия и на Кавказ – *Dersim*, *Darband* и соб. лезгинското название на Дербенд – *Къевар/Q’wewar* – две врати.

В случай, че приемем досегашните тълкувания, според които началното „ β “ при $\beta\omicron\rho\iota$ предава лабиала „*b*“, би могло да се предположи и връзка със старогерманските *burg*, *burh*, *borh* – град, укрепление или с техните фонетични и семантични паралели в езиците говорени в Близкия Изток – напр. *bwrg* в сириоарамейски [Brockelmann, C. 1928, р. 95], *burg* в среднопер-

³ [Starostin, S. 2005, pass.].

сийски [Mackenzie, D. 1986, p. 20], burg/burdzh в арабски. Въпреки това, най-вероятно оригиналната лексема е звучала именно „вар“. Аргумент в подкрепа на това твърдение е най-вече споменатата по-горе унгарска лексема „var“ – крепост. Извеждането на „var“ от авестийски не е убедително нито от хронологична, нито от географска гледна точка. Липсата на успоредици в другите угро-фински езици също поставя под съмнение твърдението, че предците на унгарците обитаващи районите в Приуралието са заимствали думата от авестийския говорен във вековете преди новата ера в източните части на Иранското плато. Най-вероятно „var“ е заимствана от същата прабългарска дума за крепост/град намерила отражение в титлата βοριταρκάv.

- Лексемата κουλου/kulu, καλου/kalu – първия елемент от двусъставната титла κουλουτερκάvος (kuluterqan) /καλουτερκάvος (kaluterqan) [Бешевлиев, В. 1992, с. 75]. Притежателят на титлата – Симеон, е български аристократ включен в делегацията подготвяла мирния договор с Византия през 927 г. Лексемата може да се изведе от две начални форми. Първата се отнася към *kul/ kal (възможен запис на kil) и прилагателно образуващия суфикс -и. *Kul /kal могат да се свържат с лезгинската q'il, табасаранската k'ul, агулската k'il, рутулската huk'ul, цахурската vuk'ul, qul, кризката и будухската k'il, удинската bul – всички означават глава и произхождат от обща протоформа [Алексеев, М. 1985, с. 105]. В този случай титлата би следвало да се обясни като „главен таркан“. Довод против тази хипотеза е образуването на косвените основи на „глава“ в източнлезгинските езици посредством -i, а не -и.

Думата може да се отнесе и към многобройните варианти на лезгинската лексема „кай//кой//кал//хал//хав//хъул//гъул//хор//хIур//хуър“ – село, селище, двор, която се открива и в кавказко-албанския ойконим Каланкайтук [Гукасян, В. 1968, с. 59]. Към изброените от Гукасян варианти трябва да се добави и табасаранското къул⁴ – аул [Генко, А. 2005, с. 102]. Наличието на форми с -и и с -а съответства на бивариантното κουλου / καλου, а образуването на косвените им основи посредством -и/-ï дава допълнително основание в подкрепа на тази възможност. В този контекст κουλουτερκάvος / καλουτερκάvος може да се разглежда като титла свързана с управлението на столичния град или двореца.

- Лексемата ολγου/olgu – явява се първи елемент от словосъчетанието ολγου τρακανος (olgu trakan) регистриран в надпис № 46 от корпуса на В. Бешевлиев, открит на 22 км. от Солун и маркиращ границата между България и Византия през 904 г. [Бешевлиев, В. 1992, с. 183]. Започналият през този период процес на официална езикова славянизация на българската църква и държава се открива и в този епиграфски паметник независимо от неговия гръцки език. Славянско влияние се наблюдава при лексемата τρακανος без съмнение предаваща титлата тарканος, но преминала през ликвидна метатеза на началната сричка. До този момент са предложени две обяснения за значението на ολγου. Първото разглежда лексемата като посесивна форма на тюркското съществително ogul (син) и обяснява цялата конструкция като „син на таркан“. Според второто мнение, което се застъпва и от съвременните последователи на тюркската теория, ολγου/olgu е вариант на тюркското прилагателно uluу (велик), което е преминало през метатеза на втория вокал [Бешевлиев, В. 1992, с. 184].

Първото обяснение е напълно произволно и е в пълно противоречие със структурата на тюркските генетивно-посесивни конструкции от типа „син на...“. Втората хипотеза е далеч по-адекватна доколкото думата „uluу“ е добре засвидетелствана още в най-ранните тюркски писмени паметници [Древнотюркский словарь. 1969, с. 610] и е представена в речника на всички тюркски езици. В нито един от тях обаче не се наблюдава подобна метатеза [Севортян, Э. 1974, с. 593]. Освен това ако лексемата ολγου действително е имала значение на „велик“, предвид изричните съобщения на Константин Багренородни за съществуването на велики боили сред българите [Constantinos Porphyrogenitos. 1964, с. 222], тя би следвало да се появи и в съчетания с титлата боила, но такива до сега не са открити.

Ако изходим от етимологичните реконструкции на Сергей Старостин, лексемата може да се свърже с табасаранската дума arq – дефиле, клисура. Думата е съхранена единствено в таба-

⁴ Къ бележи не съчетание между съгласна (к) и гласна, а беззвучен увулар (дълбоко веларен спирант) к.

сарански, но според Старостин, тя има директни съответствия в другите групи на северно кавказкото езиково семейство. Старостин възстановява -г и -l варианти на нейната протолезгинска форма: *ʔarq(a) (~hI-, -l-)⁵. Според него началното значение на думата в находагестанските езици е „граница“, „планински рид“ и е успоредна форма на урартската дума⁶ alg-ā „граница, планински рид“⁷.

В етимологизацията предложена от Старостин има проблем, който се отнася до представеното значение на arq като дефиле, клисура, което очевидно контрастира със семантиката на „планински рид“ и „граница“ - значения регистрирани в другите групи на находагестанското езиково семейство. Този контраст още повече се засилва ако се обърнем към сведенията на Анатолий Генко – автор на първия речник на табасранския език и неговите диалекти, според когото значението на arq всъщност е „канава с водой“ – т.е. воден канал [Генко, А. 2005, с. 19]. Последното по-скоро насочва към връзка между arq и турската дума ark – канал. Същевременно представените в другите находагестански езикови групи варианти на „планински рид“ и „граница“ са с несъмнен автохтонен произход и съдържат в корена си консонантните групи „гк“, „rq“ – напр. агва, ʒoɣq:í, urqí, което е пряка индикация, че лезгинските езици също са притежавали подобна дума с консонантна група „rq“, която се приема за развитие от един начален клъстер *rq~lq [Nikolayev, S., Starostin, S. 1994, p. 155]. На тази база, въпреки предложената съмнителна етимологизация на табасаранската arq, може да се предположи с голяма доза сигурност, че olɣov е дериват от (прото)лезгинска форма *ʔalq + u > *algu със значение на „граничен“ и последвала лабиализация към olgu. Освен граничният характер на надписа могат да се представят и още два аргумента в подкрепа на тази хипотеза:

Евентуалната лабиализация на началния вокал -а е добре известно явление в наличния материал от езика на прабългарите и е резултат на силно южнославянско влияние. По всяка вероятност изходната форма с етимологично -а се съдържа в гръцкия запис на титлата на пълководеца водил българите при войната им с хърватите от 926 г. – αλογοβότουρ / alogobotur [Constantinos Porphyrogenitos. 1964, p. 212]. Втората част от записа – „botur“ очевидно отразява военната титла bagatur/bogotur, докато първата най-вероятно е леко изопачен вариант на *algu. По онова време българите били заети най-вече във войната с Византия – известно е, че малко след възкачването на цар Петър (927–969) на престола през май 927 и преди сключването на мирния договор те предприели голям поход в Източна Тракия [Златарски, В. 1971, с. 497–499] – т.е. неуспехът на хърватския поход не повлиял особено на техния военен потенциал. Последното дава основание да се мисли, че в похода срещу хърватите са участвали преди всичко гранични отряди водени от техния командир.

Дългите гранични окопи и ровове издигнати от българите през VII–X в., сведенията за гранични каменни колони и най-вече съдържащата се в изворите информация за това, че българите стриктно охранявали границите си, са индикации за съществуването на военно-бюрокраична прослойка ангажирана с тяхната поддръжка и охрана. Някои косвени данни показват, че това са били именно тарканите. Към тях могат да се отнесат сведенията за зера таркана Негавона/Негабона, който отишъл във войската и се удавил в Тиса при похода в Панония, предизвикан от гранични спорове с франките и за вори таркана управляващ намиращия се в граничната област Белград.

• Лексемата ητζιργου / ičirgu, ηζουργου / ičirgu: засвидетелствана е като първи компонент в сложните титли ητζιργου βοιλα / ičirgu boila от прабългарските надписи № 14, № 53 от корпуса

⁵ [Starostin, S. 2005, pass.].

⁶ Урартският е неиндоевропейски и несемитски език говорен през второто хилядолетие преди н. е. в териториите на съвременна Източна Турция и Армения. Счита се, че находагестанското езикова протообщност е била съставена от групи напуснали Близкия Изток в епохата на късния неолит. По тази причина в литературата съществува дискусия за евентуалните генетични връзки на ергативните езици от това семейство и особено на лезгинските езици с несемитските и неиндоевропейските ергативни езици на древния Близък Изток и Анатолия, сред които е урартският и родственият му хуритски език.

⁷[Starostin, S. 2005, pass.].

на В. Бешевлиев, ητζιργου βουλε / ičirgu bule, [ηζ]ουργου βουληα / ičurgubulia № 47, ητζηργου βαγαην / ičirgu bagain №5 0, [ι]ζουργου κολοβρος / ičirgu kolovros № 65. Лексемата ητζιργου се среща и в надпис №6, но вторият компонент е повреден. Старобългарската адаптация на титлата ητζιργου βουла е чръгоувыла - надпис №71 [Бешевлиев, В. 1992, с. 69–70, 131, 141, 186, 195, 201, 241]. Съществуват и нейни латинизирани записи във вариантите zergo boilas, zergo bula, serbulae [Бешевлиев, В. 1992, с. 70; Гюзелев, В. 1971, с. 19–20]. Вероятно споменатият от Константин Багренородни български военачалник Ητζβόκλια [Constantinos Porphyrogenitos 1964, р. 211] трябва да се свърже със същата титла.

В литературата категорично се е наложило мнението, че лексемата трябва да се идентифицира като „вътрешен“ въз основа на съобщението на Константин Багренородни за съществуването на „вътрешни боили“ сред българите и сведението от ранния XI в. за Богдан „топарха на вътрешните крепости“: „Βουδάνοϛ ὁ τῶν ἐνδοτέρῳ κάστρων τοπάρχης“ [Georgios Cedrenos, Ioannis Scylitzae 1965, р. 291], както и въз основа на различни опити за извеждане на ητζιργου/ičirgu от тюркските езици със значение на „вътрешен“. Татяна Славова, която е последният автор разглеждал въпроса за етимологията на „ητζιργου“ накратко споменава тези опити, макар всъщност да става въпрос за напълно различни етимологизации [Славова, Т. 2010, с. 21–22]. От езиковедска гледна точка всички те са изправени пред няколко трудно решими проблема:

– На първо място в тюркските езици базисната дума за „вътрешен“, „вътрешност“ е „iç“ и обикновено тя се свързва със съществителните като техен определител. Също така „iç“ е приета и за изходната протоформа [Севортян, Э. 1974, с. 388–389].

– От „iç“ се формират производните ičerü/içeri, ičkerü/ičgerü, ičrä, които са наречия за място (вътре) [Тенишев, Э. и съавтори. 1988, с. 264–266] и които по принцип не формират съчетания със съществителни от типа „вътрешен, -на, -но...“ . Възможно е обаче под влияние на екстралингвистични фактори наречията да се субстантивират и да придобият вторични значения на съществителни, които да се свържат с други съществителни в устойчиви словосъчетания. Тук обаче се появява проблемът за фонетичните различия между тюркските наречия ičerü/içeri, ičkerü/ičgerü, ičrä и прабългарските ητζιργου/ičirgu -ηζουργου/ičirgu. Тюркските наречия се формират от първичното „iç“ + дативно-директивните суфикси -kerü/-gerü, -eri/-erü, -rä [Тенишев, Э. и съавтори. 1988, с. 264–266]. В нито един от тюркските езици няма форми, които да завършват на -irgu / -urgu, както и липсват данни за подобни суфикси, които да формират наречия. Опитите лексемата ητζιργου / ičirgu да бъде изведена от някаква особена прототюркска форма означават, че в прабългарския думата за „вътрешен“ е преминала през развитие, което няма паралели в нито един от тюркските езици, в т.ч. и в чувашкия. Що се касае до опита за етимологизация на ičirgu от ič (вътрешен) + ergü (стан, жилище), той не надхвърля чисто теоретичните предположения. Той предполага наличието на устойчиво словосъчетание, което да е придобило вторично политико-административно значение. Данни обаче за такова словосъчетание липсват. В древнотюркските извори веднъж е засвидетелствано съчетанието ič jer – „внутренние земли“ [Древнотюркский словарь. 1968, с. 201].

– До този момент никой адекватно не е коментирал от езиковедска гледна точка формата ηζουργου / ičirgu: тя показва регресивна асимилация на втория вокал -i към -и, явление, което е нетипично за тюркската фонетика, особено от гледна точка на вокалните хармонии.

– Всички предложени етимологизации на ητζιργου / ičirgu изхождат от общотюркските форми, но пропускат факта, че съгласно тюркската теория прабългарският е част от т. нар. „булгарска група“ езици, от която оцелял е единствено чувашкият, но следи от която са съхранени в древнотюркските заемки в унгарския. В тази група езици се наблюдава преход на общотюркското -č към -s: „Общотюркскому č в чувашском соответствует s (в анлауте, инлауте и ауслауте)“ [Левитская, Л. 2014, с. 212]. Този преход е добре засвидетелстван в много от въпросните унгарски думи заемки от „булгарската група“ [Левитская, Л. 2014, с. 214–215], което е индикация за неговата доста ранна поява. В съвременния чувашки думата за вътрешен е айш, а производното наречие съответно айшра. Тук няма да се спирам на различните хипотези за произхода на чувашката форма, но не може да се подминава вероятността в ранното среднове-

ковие тюркската протоформа „*ič“ и нейните производни да са били произнасяни в тюркските -r/-l езици със съгласна различна от етимологичното *č.

Всичко това дава сериозни основания за хипотезата, че ако прабългарското ἡτῆρου / ičirgu е действително семантично съответствие на тюркските ičkerü / ičgerü, то не е нищо повече от заемка, в процеса на чието адаптиране се е извършил преход на крайното -ü към -u и метатеза на съгласните -g /-r под влияние на характерните за лезгинските езици консонантни клъстери „rg“ [Nikolayev, S., Starostin, S. 1994, p. 154]. Като евентуална изходна база на заимстването може да се предположи старотюркската дума ičkärülüg – дворцов, вътрешен. Думата е засвидетелствана в писмените извори около X век, което прави напълно възможно съществуването ѝ в една по-ранна епоха, но проблематичен остава ареалът на нейното разпространение – тя се появява в древноуйгурски източници [Древнотюркский словарь. 1968, с. 202], които през този период отразяват езиковата ситуация в централните райони на днешна Монголия.

Освен чисто езиковите проблеми, съществуват и друг тип възражения срещу идентификацията на ičirgu с „вътрешен“, които произхождат най-вече от изворовата база. Ще се опитам накратко да ги представя:

– Константин Багренородни говори за вътрешните боили в множествено число, както впрочем и за великите и външните боили [Constantinos Porphyrogenitos. 1964, с. 222]. Това предполага, че те са формирали обособена група в боилското съсловие, но от друга страна всички данни показват, че длъжността на ичиргу боила в различните периоди е била заемана само от едно лице, което е изпълнявало изключителни политико-административни функции [Гюзелев, В. 1971, с. 21–22]. Освен това вътрешните и външните боили са очевидно отделени от великите, към които ичиргу боила несъмнено се е числял.

– „Вътре“ като политико-административна концепция без съмнение съществува в първото царство. За това свидетелстват двата възпоменателни надписа на кандидата Турдачис и ичиргу колобъра от времето на Омуртаг, в които се съобщава, че двамата са починали „вътре“ – „εἴσω“ [Бешевлиев, В. 1992, с. 236–237]. Ако съдим от същите надписи обаче, на това „вътре“ се противопоставят не „външните“ области на държавата, а войската. Така например в три от тях се говори за „хранени хора“ загинали във войската по време на поход, а в един просто се съобщава, че „храненият човек“ „умря във войската“, без да се споменава някакъв поход [Бешевлиев, В. 1992, с. 231]. Няма как да не направи впечатление, че в прабългарските надписи ичиргу боила се свързва изцяло с военни задължения, при това повечето са извън „вътрешната област“ на държавата. Според надпис № 47 той командва дясната част на войската концентрирана в Тракия [Бешевлиев, В. 1992, с. 186–187], според надпис № 14 от корпуса на В. Бешевлиев, той участва в похода в района на Южните Родопи [Бешевлиев, В. 1992, с. 141–142], според надпис №53 на него са поверени стотици ризници и шлемове – в пъти повече от всички останали ризници и шлемове поверени на други длъжностни лица взети заедно [Бешевлиев, В. 1992, с. 200–203]. Според съобщението на Константин Багренородни, в края на Симеоновото управление, той участва и в похода срещу сърбите [Constantinos Porphyrogenitos. De administrando imperio, 1964, с. 211]. Дори сведението за Богдан от самия край на ранносредновековното Българско царство, за когото никъде изрично не се твърди, че е носил тази титла, също е свързано с конкретни военни задължения. Единственото изключение е участието на ичиргу боила в мисиите в Рим и в Константинопол при управлението на княз Борис I (852–889), но в същите мисии участва и Сондоке, който носи титлата багатур – една без съмнение военна титла. Нещо повече, в сведението на Анастасий Библиотекар, той е поставен непосредствено след ичиргу боила Стазис [Anastasius Bibliothecarus. 1960, с. 208], което навежда на мисълта, че е бил на подчинение на първия.

По същия начин споменатия в надпис № 50 ичиргу багаин е с очевидни военни задължения [Бешевлиев, В. 1992, с. 195–196]. Единствено неясни остават функциите на ичиргу колобъра.

– Татяна Славова прави интересно откритие в старобългарския превод на житието на Иларион Велики, в който латино-гръцката титла *καυδιδάτοϛ* е преведена като ичъргына - в несъм-

нена връзка с прабългарската $\eta\tau\zeta\iota\rho\upsilon\omicron\upsilon$. Славова обяснява превода с това, че кандидатите „са съставлявали личната гвардия на византийския император и са били негови „вътрешни хора“ [Славова, Т. 2010, с. 201], но за такива „вътрешни хора“ трябва да са били считани и споменатите във възпоменателните надписи „хранени хора“ на владетелите Омуртаг и Маламир (831–836), а от тях в титлата на само един се регистрира лексемата $\eta\zeta\omicron\upsilon\rho\upsilon\omicron\upsilon$.

– Всички инвентарни надписи произхождат от райони в непосредствена близост до столицата Плиска. В тях се съдържат титлите на различни военни и длъжностни лица, които без съмнение са обитавали „вътрешната област“, но като изключим ичиргу боила, тази лексема е засвидетелствана само при ичиргу багаина.

Всичко това навежда на мисълта, че ичиргу боилите са стояли начело на някаква част от войската, която по своите функции е наподобявала отряда на кандидатите. Би могло да се мисли за заимстване на древнотюркската дума $\check{c}erig$ – армия [Древнотюркский словарь. 1968, с. 144] + лезгинския суфикс -и за образуване на прилагателни и с коментирането по-горе отпадане на последната гласна. Началната гласна -i би могла да се появи като протетичен вокал, вследствие на фонетично уподобяване на собствени думи започващи с „ič“. Това предположение също не е безпроблемно – съдейки от примерите дадени от Алексеев, макар и да не се дефинира изрично от него, наставката -i се появява при думи съдържащи гласни -а, -е, -i, а -и след гласни -а, -и. Това означава, че първичната форма би следвало да е $i\check{c}irgu$, но това прави съмнително заимстването на $\check{c}erig$. Според мен проблемът с произхода на лексемата ичиргу остава открит и се нуждае от допълнителни проучвания.

Прилагателни образувани посредством редупликация:

• Лексемата $\Sigma\upsilon\rho\sigma\upsilon$ /Sursu – част от титлата $\Sigma\upsilon\rho\sigma\upsilon\beta\omicron\upsilon\lambda$ (Sursubul) носена от аристократа Георги [Theophannes Continuatis. 1964, с. 135], за когото се смята, че е бил настойник/регент на младия български цар Петър в началото на неговото управление [Златарски, В. 1971, с. 495–496]. Изхождайки от старобългарската адаптация на $\eta\tau\zeta\iota\rho\upsilon\omicron\upsilon\beta\omicron\iota\lambda\alpha$ – чръгоубыла, завършекът „ $\beta\omicron\upsilon\lambda$ “ категорично може да се идентифицира с добре познатата титла боила, а целият композит да се възстанови като *sursu или *šuršu боила. Поради невъзможност да се намери тюркско съответствие на тази дума, в специализираната литература е застъпено мнението, че цялата титла е изопачен запис на ичиргу боила [Бешевлиев, В. 1992, с. 70; Славова, Т. 2010, с. 21]. Всъщност тази длъжност точно през времето, през което Георги е на върха на политическото управление в България, трябва да се е заемала от Мостич, за което директно говори и неговият надгробен надпис. В литературата съществува мнение за идентичността на Георги с Мостич, но то се опира на същото разбиране за идентичността на сурсу боила с ичиргу боила [Гюзелев, В. 2005, с. 32].

Лексемата „ $\Sigma\upsilon\rho\sigma\upsilon$ “ трябва да се свържи със соб. лезгинското прилагателно „сур“ със значение на стар. За тази хипотеза доводи намирам в следните аргументи:

– Собствено лезгинското прилагателно принадлежи към автентичната лексика на този език и се извежда от обща лезгинска протоформа [Алексеев, М. 1985, с. 117]. Формите на редица други думи от съхранената в прабългарските надписи, византийските и старобългарските паметници оригинална „прабългарска лексика“ като чика, пиле, вихтун, туртуна, и т.н. насочват към връзки с езика, който до 20-те години на миналия век се нарича „кюрински“, а след това „лезгински“. Вероятно това се дължи на честите смени на управляващите родове през осми век, тъй като по-ранните записи на прабългарски етноними, антропоними и титли насочват по-скоро към други кланови езици от лезгинската група. Т. напр. през VII и VIII в. във византийските извори българите често са наричани „(х)унобългари“, название, което изчезва през следващото столетие. В предходна статия се спрях подробно на етнонима „гуннар“ сред северните табасаранци, както и на други сходства между ранните названия на (пра)българите в източниците и табасаранския.

– В собствено лезгинския, както впрочем и в други езици от лезгинската група, е широко застъпена редупликацията на прилагателни за изразяване на експресивност: „гъвечИи-гъвечИи „маленькие, самые маленькие, крошечные“ (из гъвечИи „маленький, младший“), лацу-лацу

„белый-белый, очень белый» (из лацу „белый“), гуьтгуь-гуьтгуь „узкий-узкий, очень узкий“ (из гуьтгуь „узкий“), цийи-цийи „новый-новый, очень новый“ (из цийи „новый“), чехи-чехи „большой-большой, покрупнее“ (из чехи „большой, крупный, огромный“), элквей-элквей „круглый-круглый, очень круглый“ (из элквей „круглый“) и т.п” [Вахидовна, А. 2016, pass.]. На тази основа Σουρσοῦ може да се обясни като много стар или най-стар.

– Един век преди Георги, в прабългарската епиграфика се съдържат данни за кавхан Исбул, който очевидно също е бил настойник или регент на владетелите Маламир и Персиан. В тези надписи той винаги е наричан παλῆός βοηλας – старият боил [Бешевлиев, В. 1992, с. 225].

– Не е изключено българската дума „сур“ – „с размесени тъмни и бели косми“, „който има черни и бели косми“, „сив“, „пепеляв“, чийто произход е бил обект на доста спорове и разнопосочни мнения сред езиковедите в миналото да е във връзка с прабългарската дума *сур. Към това навежда и значението на същата дума в румънския, за която се счита, че е вероятна заемка от български – „сив, пепеляв“, но и също „стар“ [БЕР. 2010, с. 579–581].

II. Съществителни и наречия с евентуално значение на прилагателни:

• Лексемата ук /ük – засвидетелствана е в двучленните титли ук βοηλας (ük boila)/ ук βαγαίνος (ük bagain) от военно инвентарния надпис № 50 [Бешевлиев, В. 1992, с. 195–196]. Съгласно изричното уверение на Бешевлиев буквата υ трябва да се разчита като –ÿ [Бешевлиев, В. 1992, с. 48].

A). Тюркските хипотези:

Съществуват три разчитания на лексемата като всички се опират на тюркските езици:

– Значение на „външен“: тази етимологизация свързва ук /ük със старотюркската дума „уц“ – „конец“, „вершина“, но в някой словосъчетания може да означава и граница: „уц ел“ – „народ, находящийся у границы“, „уц гидй“ – „граница“ [Древнотюркский словарь. 1968, с. 603]. От гледна точка на ортографията тази хипотеза е най-слабо вероятна. До сега в прабългарската епиграфика няма регистрирани случаи на предаване на африката „ц“ посредством гръцката буква капа „к“. Проблематичен е и предполагаемият преход на началното общотюркско „у“ към „ÿ“. Аргументацията на поддръжниците на тази хипотеза обаче, по същество не е езиковедска, а е базирана на логиката на дихотомията „вътрешен“ / „външен“: „В такъв случай става неясно кои са били „външните“ боили или багаини като противопоставяне на съставката „ичиргу“ (вътрешен). По-приемливо изглежда мнението, че „юк“ означава „външен“ [Николов, Г. 2010, с. 99]. Не е изключено този възглед да е подхранен и от доста по-късната система на османските уджове. Надписът е открит в Мадара – т.е. в непосредствена близост до Плиска, което означава, че боилът и багаинът обозначени с лексемата ук всъщност са се намидали във вътрешната област. Остава неясно как при условията на тогавашните комуникации те са могли да съхраняват въоръжение на десетки или стотици километри от тях, ако наистина са отговаряли за някоя от „външните области“.

– Значение на „висш“: тази хипотеза е предложена за пръв път от Карл Хайнрих Менгес (1908–1999), впоследствие от Борис Симеонов (1925–1996), а днес се застъпва от Татяна Славова. Накратко тя се състои в извеждането от глаголната форма jüksäl - въздигам (се), издигам (се), както и от прилагателното jüksäk – висок, на съществително *jük съществуващо в прототюркския. Съгласно този възглед в прабългарския това изначално общотюркско съществително е функционирало като самостоятелна дума, която се идентифицира с елемента ук /ük. Пред тази етимологизация съществуват два проблема, като тук ще разгледам само първия: в етимологичните речници на тюркските езици това прототюркско съществително се обяснява като „възвишение“, „хълм“ [Левитская, Л. 1989, с. 263]. Последното добре се вижда и от посочените от Славова различни думи от тюркските езици като „jokajı, jokkarı, жокар, жокары, јокурт, јокуш, јокарı“ със значение на горна част, горе и т.н. [Славова, Т. 2010, с. 21]. Всичко те са производни от въпросното протосъществително *jük/*jok („верх, верхняя сторона“) + каги, която се приема за старотюркски направителен падеж или евентуално за самостоятелна дума със значение на „ръка“ [Левитская, Л. 1989, с. 214]. Що се касае до јокуш, това очевидно е турското уокуш (стръмен склон) формираното отново от *jok + наставката иш [Nişanyan, S,

2019, pass.]. Регистрираното в речника на Махмут Кашгарлийски съчетание „jok jer” – високо място, възвишение [Древнотюркский словарь. 1968, с. 273] най-вероятно е съчетание от две съществителни – „възвишение“ и „място“, които по принцип са широко разпространени в тюркските езици. Този запис ясно показва, че в средните векове думата jok, макар и рядко се е употребявала самостоятелно, но изцяло в контекста на ландшафта. Свързването на прототюркското съществително *jük/*jok със семантика на „хълм“, „възвишение“ с титлата боила е изключително трудно защитимо и е без паралели в тюркските езици. По отношение на цитираното от Борис Симеонов калмикско прилагателно „uk/юк – висш, върховен, старши“ [Славова, Т. 2010, с. 21], трябва да се отбележи, че калмикският език не е тюркски, а късно появил се монголски език и без етимологично проследяване на думата в монголските езици, едно такова позоваване буквално „виси във въздуха“⁸.

– Значение на „обоз“: В. Бешевлиев предлага произход на лексемата от тюркската дума jük – с основно значение товар, тежест [Бешевлиев, В. 1992, с. 196]. В тюркските езици семантично развитие към „обоз“ е засвидетелствано в кипчашките езици и в чувашкия [Левитская, Л. 1989, с. 263], вероятно под влиянието на волжко татарския. Срещу подобна етимологизация говори обстоятелството, че съгласно данните на надписа „юк багаинът“ притежава точно толкова ризници, колкото и „вири багаина“ – 22, а броят на ризниците на „юк боила“ е с 14 повече от тези на „ичиргу багаина“, който от всички притежава най-малко ризници, и само с 4 повече от ризниците на „вири багаина“ [Бешевлиев, В. 1992, с. 196].

И в двете представени хипотези, както и в редица други случаи на етимологизации на тюркска основа, очевидно се забравя, че съгласно тюркската теория, прабългарският е от групата на -r/-l езиците, от която единствено оцелял е чувашкият. В него се наблюдава редовен преход на началното -j към -ś (ç), като той е отбелязан и в някои древнотюркски заемки от „старочувашки / български“ тип в унгарския. В други заемки началното -j се предава в унгарски посредством -gu, което става причина да се постулира теорията за съществуването на различни старочувашки диалекти, в някои от които началното общотюркско -j е дало -gu, а в други -ś (ç) [Левитская, Л. 2014, с. 200–202] – т.е. съществуват сериозни основания да се мисли, че по време на ранните контакти на унгарците с носителите на -r/-l тюркските езици, в тях вече преходът на началното -j към други консонанти е бил реализиран. В чувашкия общотюркската дума за товар jük е дала çäk, като думата е заимствана във всички фино-угроски езици говорени в Поволжието. Всички те отразяват прехода -j > -ś (ç), но заедно с това съдържат вокала -у [Федотов, М. 1996, с. 90], който очевидно предава първоначалното общотюркско -ü, а не последвалото му развитие към чувашкото ä. Последното е индикация, че думата е заимствана в ранните етапи от езиковите контакти на чувашкия с тези езици, а от там и за ранния характер на прехода -j > -ś (ç) специално при jük. По отношение на jük (висок) се наблюдава сходно развитие: çŭllĕ / çŭlĕ – най-вероятно производно от jüklük.

Б). Лезгинските хипотези

Първата възможна етимологизация е свързана със соб. лезгинската лексема юкъ (yuq')⁹ – „середина, центр“, „поясница, талия“ [Талибов, Б., Гаджиев, М. 1966, с. 274]. Думата се отнася към протолезгинския пласт както от Алексеев, [Алексеев, М. 1985, с. 105], така и от С. Старостин. Той възстановява протолезгинска форма *jiql^w със следните деривати във всички лезгински езици: табасарански juql/ jiql, агулски iql, рутулски jiql, цахурски jiql, кризки jiq, будукхски jiq, арчински ivl-da, удински bivl със значение център, среда, талия, задна част¹⁰. Пред

⁸ Лея Левитская съставителка на етимологичния речник на тюркските думи започващи с „й“, когато коментира произхода на (прото)тюркското *йок / *йук не намира никакви паралели на думата в другите алтайски езици и не споменава нищо за въпросната калмикска дума [Левитская, Л. 1989, с. 214]. Предвид факта, че калмикският език се отделя доста късно от монголските езици, и че след XVI в. се развива в обкръжението на кипчашките тюркски езици, не е изключено въпросната дума да е просто късна адаптация на „jokkarı, жокар, жокары“.

⁹ Графичната комбинация къ бележи не палатално к, а ежektivно нелабиализирано к.

¹⁰ [Starostin, S. 2005, pass.].

тази етимологизация има два съществени проблеми. Първият произхожда от доста разнопосочните данни в източниците относно нейната косвената основа: според речника на Талибов / Гаджиев от 1966 г. в соб. лезгински думата формира основа юкъва, мн. ч. юкъвар [Талибов, Б., Гаджиев, М. 1966, с. 274], което е индикация, че протолезгинското крайно *w е отпаднало от думата в една сравнително късна епоха – т.е. това поставя под съмнение връзката с прабългарското *uk* /*ük*. Услар обаче, който пръв изследва соб. лезгинския век преди излизането на горе упоменатия речник, дава съвсем различна основа за думата юкъ (уиқ'), която той записва като *jüq*, а самата основа като *quла* [Услар, П. 1896, с. 274], която явно произлиза от старинна форма на косвената основа със съхранено протолезгинско -l, но без следи от w. Още по-объркващи са данните за табасаранския – противно на С. Старостин, А. Генко не дава форми с -l, а само такива със съхранено и несъхранено -v в различните диалекти: ийик, юкъ(в), като първата не образува косвени форми с -v [Генко, А. 2005, с. 80–81, 197].

Вторият проблем е свързан със соб. лезгинската дума юкъван, която според речника на Талибов / Гаджиев означава централен в соб. лезгинския [Талибов, Б., Гаджиев, М. 1966, с. 274] – това всъщност е родителният падеж на юкъ, но в ролята на прилагателно. В този контекст, ако съществува връзка между праб. *uk* /*ük* и юкъ би следвало да се очаква поява на родителната форма. Алексеев обаче изрично отбелязва, че наред с родителната форма, съществуват ясни следи от използването на абсолютната (т.е. номинативната) форма на съществителните в ролята на прилагателни в протелезгинския период, а и дълго време след това [Алексеев, М. 1985, с. 62]¹¹.

Лексемата *uk* /*ük* може да се свърже и с реконструираната от Старостин лезгинска проформа **juk:i* – дясно, десен и добър. Второто значение е най-вероятно вторично развитие от първото. В съвременните лезгински езици деривати от тази протоформа са представени единствено в рутулския (*jigi-d*) и цахурския (*jugna*)¹², но предвид загубата на огромна част от автохтонния речник на лезгинските езици, такива трябва да са съществували и в другите езици от групата. Изрични сведения за съществуване на военно-административно деление на дясно, център и ляво дава Хамбарлийският надпис от началото на IX в. [Бешевлиев, В. 1992, с. 187].

По мое мнение въпросът с точната етимология на праб. *uk* /*ük* се нуждае от допълнителни изследвания и разясняване на посочените по-горе съществени разминавания в специализираната литература.

• Лексемата *βιρι/viri* – след различни опити за етимологизация на тюркска основа днес мненията на защитниците на тюркската теория са консолидирани около хипотезата на Прицак за връзка с гьоктюркската дума „*biri*” – „юг“, но също и „дясна страна“ [Pritsak, O. 1981, p. 36]. Въпросната дума е една от най-проблематичните лексеми известни от гьоктюркските надписи. Съставителите на съветския „Древнотюркский словарь“ наистина потвърждават двойственото значение на лексемата на „юг“ и на „дясна страна“, но дават много по-различен от „*biri*” фонетичен облик, който не може да бъде разглеждан като база на прабългарската лексема: „*berdin*” със значение „правая страна, направо“ и „южная сторна, юг“, както и „*beridänjän*”- „правой стороны, с юга“ [Древнотюркский словарь. 1969, с. 95]. В този речник липсва вариант „*biri*”. Той се появява в гьоктюркските речници публикувани от турски изследователи, но там е дадено само значението юг, южен. Известна светлина по въпроса хвърля появила се преди десет години на турски език публикация на турския лингвист Мустафа Токер. Накратко неговата теза е, че в записите на думата за „юг“ в гьоктюркските надписи гласна „*i*” в крайна позиция не се разчита. Тя е предложена от Вилхелм Томсен – първият лингвист, който дешифрира тези надписи и нейното възпроизвеждане в последвали изследвания по-скоро се дължи на следването на Томсен, но съществуват и нови разчитания, които се различават от прочита на Томсен.

¹¹ Ако се съди от примерите дадени от Алексеев, в протолезгинския период родителните форми са функционирали като прилагателни само при конкретни съществителни имена от типа на дърво, желязо, мед, а другите видове прилагателни са изразявани по съвсем различни начини [Алексеев, М. 1985, с. 62–63].

¹² [Starostin, S. 2005, pass.].

Съгласно тези нови разчитания „biri” се коригира на „birye”, като тази форма се възприема като падежна на основната дума “bir” – юг. Всъщност още през 1974 г. Андрей Кононов изрично разчита думата за юг в гьоктюркската епиграфика като „бир“ и „быр“ [Кононов, А. 1974, с. 88], макар и да не аргументира това свое разчитане. Токер представя всички записи и варианти на думата регистрирани в надписите в новия им прочит, с който той очевидно се солидаризира: b(i)rd(i)n, birg(e)rü, b(i)rg(e)rü, birye, b(i)rye, b(i)ry(e)ki [Токер, М. 2013, р. 2–3, 8]. Токер, подобно и на други турски лингвисти, изобщо не споменава за значение „десен“. Това ново разчитане се потвърждава и от данните на древноуйгурския, на който се развива писмена и литературна традиция век след края на гьоктюркския хаганат в същите тези територии, които са съставлявали преди появата на уйгурите неговото историческо ядро. В този език думата за юг/южен е bir, а не “biri”. [Caferoğlu, A. 1968, р. 43]. От информацията на Токер също така става ясно, че съставителите на „Древнотюркский словарь“ са представили само един от гьоктюркските варианти на думата – “b(i)rd(i)n”, но очевидно за разлика от него, реконструират незаписаните гласни като „e“. Повече няма да коментирам тази дискусия, но според мен е очевидно, че етимологизацията на βηρη / viri въз основа на гьоктюркската дума за юг стъпва върху крайно несигурна основа. Що се касае до другите опити за етимологизация на βηρη / viri – berk (урепление) или bögi (вълк) те по фонетични и семантични причини също трябва да се изоставят.

Според мен лексемата може да се етимологизира въз основа на протолезгинската *выр(е): „впереди“. Някои изследователи считат, че съвременната соб. лезгинска дума вили-к – „вперёд“, „впереди“ е резултат от контаминация на протолезгинската дума с думата за очи – вил, други обаче не приемат тази теза. Често пъти думата функционира като прилагателно: “выра сур” – „передная сторона“ [Алексеев, М. 1985, с. 104–105]. В този контекст може да се предположи, че вири багаинът е била титла свързана с предните редици (авангарда) на войската.

• Титлата ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΓΙ: регистрирана като титла на владетеля от първата половина на IX в. в множество надписи от корпуса на В. Бешевлиев: № 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 66 и 69 – [Бешевлиев, В. 1992, с. 72]. Без съмнение титлата е композит, който се състои от поне два лексикални елемента. Няколко други титли като *κανα βοίλα* колоβρον № 14, 7, [Бешевлиев, В. 1992, с. 73], *κανα ηρτχιθουην* №85 [Бешевлиев, В. 1992, с. 248], *canna tarcan* [Бешевлиев, В. 1992, с. 73] не остават съмнение, че първият елемент е именно *κανα*, а не *κανας* и не може да се счита за опит за предаване на славянското *кѣназѣ*.

– Компонентът *κανα*: в надписите се среща още и като *κανε*, *сапе*.

А) Тюркската хипотеза: Съгласно тюркската теория този елемент предава или е вариант на тюркската владетелска титла *qaŋ* (хан) или *qaŋaŋ* [Бешевлиев, В. 1992, с. 72]. Два паметника от IX и XI–XII в. доказват, че средновековните българи са познавали древнотюркската титла *qaŋaŋ*, макар и да са я ползвали като лично име. Това са имената на българския поклонник от края на IX в. в манастира св. Петър в Залцбург записано като *Chagan* [Попконстантинов, К. 2000, с. 38] и на легендарния български владетел от Българския апокрифен летопис *Гаган*, вероятно идентичен с цар Петър Делян (1040–1041) [Иванов, Й. 1970, с. 287]. Не е изключено името на търновския каменоделец от XIV в. *Γαγω* [Косева, Д. 2017, с. 485] да се явява хипокористична форма на *Гаган*¹³.

¹³ Отделен проблем е споменаването на каган като титла на българския владетел в „Тълкувание Данаилово“, „Дуклянския летопис“ и „Бертинските анали“. Не е изключено след анексирането на източните части на Аварския каганат в началото на IX в. бившите поданници на аварския каган – авари и славяни, да са наричали по този начин българския владетел, без това да означава, че титлата е била официално възприета. Така например от края на XIV в. чак до освобождението българските книжовници често използват за османските султани титлата „дар“. Със сигурност се знае, че Крум е ползвал аварски наемници – практика, която едва ли е била ограничена само до неговото управление. Освен това балканските славяни трябва да са познавали тази титла още от VI в., когато заедно с аварите предприемат няколко големи нашествия на Балканите. Впрочем към предположението за аварско влияние насочва и изричното свидетелство на „Чудесата на св. Димитър Солунски“, че напусналият Аварския хаганат Кубер, водещ смесница от българи и потомци на отвлечени в хаганата местни жители на Балканите, след

Това изключва хипотетичния произход на *кава* от *қауап* и насочва по-скоро към връзка с *қап* (*хан*). Титлата е регистрирана още в гьоктюркските надписи от VIII век [**Древнотюркский словарь**. 1969, с. 417], а вероятно е била позната и на аварите – в случай, че приетото от някои медиевисти тълкувание на латинския запис “*canizauci*” като „кан Исак“ е вярно. Едно по-ново изследване на употребата на титлата „*қап*“ през ранното средновековие показва, че тя се е използвала като равнозначна на *қауап* [**Erkoç, H.** 2018, p. 395].

В така предложената етимологизация на *кава* съществуват два основни проблема. Първият е свързан с крайното окончание *-а*, което няма аналози в старотюркските записи на титлата, в реконструираната протоформа, както и в съвременните тюркски и монголски езици. Единственото възможно обяснение е, че *-а* се явява вариант на тюркското дативно окончание *-ga* / *-а*. Появата на това, а изобщо на каквото и да е друго падежно окончание при първия лексикален елемент на сложните титли обаче, е напълно безсмислено и по принцип е в пълно противоречие с тюркската морфосинтактична система. За да се остане в тюркската хипотеза за произхода на *кава*, единственият вариант е да се приеме, че титлата всъщност е заета в нейната дативна форма от носители на нетюркски език, които не са имали никакъв усет към тюркската падежна система и не са разграничавали основната от дативната форма. Това едва ли са били гръкоезичните съставители на прабългарските надписи, тъй като *кава* се появява в множество източници – в т. ч. и в латински, в продължение на два века, а същевременно при близката по фонетична структура титла таркан такова крайно *-а* отсъства.

Другият, още по-съществен проблем е, че *кава* никога не се изписва заедно с личното име, както се използва *қап/хан* в древнотюркските източници и по принцип в тюркските езици, а е необичайно разделена от името с други лексикални компоненти. Титла като *кава боила колобров*, значението на чийто втори и трети лексикални компоненти е ясно, дават основания и на хипотезата, че граматически *кава* функционира като определител или с други думи като прилагателно. Предложената от В. Бешевлиев реконструкция *ἄρχων σ(υ)βήτην*, която по аналогия с *кава σ(υ)βήτην* предполага идентификация на *кава* с *ἄρχων* е само опит за хипотетично разчитане на силно повреденото начало на надпис №2, от което по думите на самия Бешевлиев „може да се прочете със сигурност само титлата *ἄρχων*“ [**Бешевлиев, В.** 1992, с. 118].

Б) Хипотезата за смесен произход:

Арменският автор Мовсес Каланкатуаци в своята „История на страната Алуанк“ изрично свидетелства, че към края на VII век, титлата „хан“ макар и като част от теоним, е била известна в планинския масив на Кавказ [**Мовсес Каланкатуаци**. 1984, г. XL]. Вариантите *каве*, *сапе* дават основание да се мисли, че титлата *қап* е била заимствана в някои от клановите езици на прабългарите като прилагателно по описания по-горе модел същ. + *i* – т.е.* *qani*, което впоследствие под славянско влияние е дало *каве* / *кава* – напр. гр. *κάμηλος* > стб. *камъль* [**Старобългарски речник**. II. 2009, с. 1304]. Съществуват и несъмнени индикации за силно славянско езиково влияние в самото владетелско семейство: *Крүмъ* най-вероятно е хипокористична форма на *Kormesius* преминала през типичната за южнославянския начална ликвидна метатеза, за което свидетелства и вариантът *Кроумъ*еџ от мадарските надписи [**Бешевлиев, В.** 1992, с. 111], името на втория син на Омуртаг *Zβivίτζα* е очевидно славянизираният праб. антропоним *Σηβήν*, а името на първия – *Енравота* е изцяло славянско. Тази хипотеза обаче е в състояние да обясни само титли като *кава боила колобров* – евентуално „ханския боил коловор“, но не може да обясни самата владетелска титла – там употребата на прилагателно със значение „хански“ изглежда безсмислено.

като се установил в Керамисийското поле, възнамерявал да се обяви за „хакан“ [**Acta S. Demterii** 1960, с. 160]. Всичко това дава логично обяснение за появата на личното име *Chagan* във втората половина на IX в., а навярно и на факта, че титлата се е ползвала с известна популярност сред народа.

В) Севернокавказката хипотеза за произхода на *кава*

Думите *q̄əna*, *q̄āna*, *q̄ajni* разпространени във всички езици на вайнахската група на севернокавказкото езиково семейство със значение „стар“¹⁴ стоят фонетично изключително близко до *кава*, но предположение за директна заемка от езиците на тази група не изглежда убедително. Подобен род думи се отнасят към слой от базисна лексика директно свързана с кланово-племенните структури. Тяхното заимстване предполага включването на вайнахски родове в състава на прабългарите, но почти нищо от наличния езиков материал не дава основания за подобна хипотеза. Според Старостин обаче, вайнахската дума произхожда от обща за цялото семейство протоформа с първоначално значение на „стар“, „голям“. Отново според него в лезгинските езици тази дума не се е съхранила с изключение на арчинския, където той приема за неин дериват думата *na:q̄ikan*. На тази база той възстановява и една протолезгинска форма - **naq̄^wV-* (~-ä-) със значение на „стар“¹⁵. Ако съдим по някои други възстановки на протоформи на базисна лексика – напр. протоформата **näl̄λ:^wVj* / **λ:^wäInVj* > соб. лезг. *k:uni*, арч. *nal̄λ:u*; **nVq̄^wV* > соб. лезг. *q̄e-zer*, таб. *q̄i-zej*, рут. *neq̄i-zar*; **nuq̄Vra-j* > соб. лезг. *cura*;¹⁶ реконструираната протформа на „стар“ / „голям“ би могла да даде в източните лезгински езици вариант близък или идентичен с „*кава*“.

Тази хипотеза има две слаби страни. На първо място всяка реконструкция на протоформа отиваща далеч назад в миналото на група езици когато е базирана на само един оцелял пример е с изключително висока степен на хипотетичност. Другият проблем е свързан със семантиката на арчинската *na:q̄ikan* – много. Сергей Старостин е един от най-добрите съвременни специалисти по кавказки езици, но в случая не дава никакви аргументи за евентуалния семантичен преход **стар* > много, който по мое мнение изглежда слабо вероятен.

Съществуват обаче и два допълнителни аргумента в полза на лезгинската хипотеза. Първият идва от Хамбарлийския надпис където за Никифор се говори като за „старикът император, плешивият“ [Бешевлиев, В. 1992, с. 117]. Този израз категорично не произхожда от византийската титлатура и най-вероятно е буквалистично преведено на гръцки език прабългарско разбиране за властта и по-точно за нейната легитимност. Това се подкрепя и от съществуващите данни във византийските източници, че Никифор е бил дългокос [Младенов, М. 2016, с. 52]. От друга страна в лезгинските езици съществува фонетично съответствие на „*кава*“ – това е думата *kan*, чиято протоформа Старостин възстановява като *kan(a)*. Тя има няколко значения – епидермис (т.е. външен слой на кожата), протрит килим, килим без мъх (това навярно е ново значение) и „бръсната глава“, „плешиво петно“¹⁷. Трябва да се вземе под внимание и фактът, че във фонетичната система на лезгинските езици съществуват няколко вида -к, които носителите на некавказки езици много трудно могат да различат. Изразът „старикът император, плешивият“ дава основание за две предположения. Първото е, че в някои или във всички от клановите езици на прабългарите са съществували две близки по звучене думи – едната със значение на „плешив“, а другата със значение на „стар“, като разликата между тях е била в характера на началния глух консонант -к – т.е. съставителят на хамбарлийския надпис е предал значението на две отделни думи схванати от него като една. Не е изключено под влияние на езиците говорени на Балканите – като славянски, гръцки и др., в прабългарския различията между отделните к-съгласни да са били заличени и към началото на IX век да е съществувало само едно общо -к, което да е изтрило напълно различията между близко звучащите думи. Възможно е обаче, плешивостта да е била възприемана като белег за старост и почетност и думата за „бръсната, плешива глава“ да е развила и вторично значение на „стар“. Последното би означавало, че изразът „старикът император, плешивият“ е буквалистичен превод на двете значения на една и съща дума - „*кава*“¹⁸. В този контекст отпада и необходимостта да се търсят връзки с хипотетичната

¹⁴ [Starostin, S. 2005, pass.].

¹⁵ [Starostin, S. 2005, pass.].

¹⁶ [Starostin, S. 2005, pass.].

¹⁷ [Starostin, S. 2005, pass.].

¹⁸ Определен интерес представлява и употребата на формата *каве* в два от надписите. Възможно е завършекът на думата да се е изговарял в различните диалекти като -а или -е, или като среден звук

протоформа на па:qukan. В подкрепа на тези предположения говорят и вече споменатото титулуване на кавхан Исвул като „стар боил“¹⁹, както и странното споменаване в „Именника на българските князе“ за „остригани глави“²⁰, които управлявали „княжеството“ преди 681, както и някои сведения в изворите, че българските първенци са стрижели главите си.

Вторият аргумент не е от лингвистичен, а от исторически характер: ако възприемем тюркската, а и персийската (вж. по-долу) хипотеза за това, че лексикалният елемент „кава“ е реалният изразител на титлата – било като хан, било като съкращение от kanārang, остава неясно защо след като българските владетели се отказват от *καβα σ(υ)βηγη*, запазват същата тази титла за синовете си във вида *καβα ηρτχιθουη* или евентуално „καβάρα κείνος“ [Constantinos Porphyrogenitos. 1964, p. 222]. Най-вероятното обяснение е, че думата „кава“ е имала значение на „стар“, „старши“ или евентуално „велик“, а истинският смисъл се е носел от втория компонент *σ(υ)βηγη*.

между тях. Не е изключено обаче, причината да е друга. Съгласно възстановките на Михаил Алексеев на протолезгинската падежна система, думите окончаващи на -а са формирали своите косвени основи и ергативни форми с *аь/ *ä“ даващи -е, а, і, и, аь в съвременните лезгински езици [Алексеев, М. 1985, с. 28]. Формата ητζηρωυβουλε от преславския инвентарен надпис, на която се спрях подробно в предходна публикация, илюстрира тази особеност – т.е. съществува вероятност *καβε* всъщност да е косвената основа и едновременно с това ергативната форма на *καβα*. Ако тази догадка е вярна, то тогава клановите езици на прабългарите или поне някои от тях в началото на IX век са се намирили или в процес на „балканизация“ – т.е. на загуба на различията между падежите, или просто вече са били в процес на изчезване, като неразграничаването на падежните форми може да се приеме за един от симптомите на това изчезване.

¹⁹ Тук възниква и въпросът как са се съотнасяли думи като *Σουρσου* и *καβα*, ако приемем, че и двете са имали сходно значение на стар. По принцип в езиците на общности доминирани от кланови структури могат да се открият множество думи изразяващи различни аспекти на „старостта“ като много от тях имат не само биологична, но и социо-политическа семантика. Примери за това могат да бъдат дадени и от класически езици като старогръцки и латински. Не е изключено обаче, двете лексеми да произхождат от различни кланови езици и да отразяват влиянието на различни прабългарски кланове върху управлението през IX и X в. Вече подчертах, че *Σουρσου* категорично насочва към предшественик на соб. лезгинския, докато *kan(a) поне в значението ѝ на „бръсната глава“ насочва към агулски и рутулски. В соб. лезгинския тя е позната само като епидермис. Разбира се, не можем да сме сигурни, че тя не е имала подобно значение и в предшественика на соб. лезгинския, доколкото данни за лексиката му имаме едва от XIX век, но не може да се отрече и вероятността за паралелно използване на думи от различни кланови езици.

²⁰ По мое мнение този израз от именника не следва да се тълкува буквално. Според мен той отразява една особеност на традиционния билингвизъм, която трябва да се вземе под внимание. В хода на отмиране на един език, при условията на активен езиков контакт между две или няколко езикови общности, лексемите, които известно време се съхраняват от отмерия език в паметта или в езика на другата общност са най-вече тези с експресивен характер. Така например ако една дума е имала няколко значения се запазва или нейното основно (първо) или нейното най-експресивно значение. По същия начин и при омоними или думи със сходна фонетична структура се съхранява споменът за тази с най-експресивна семантика. Всичко това добре може да се проследи в употребата на турцизмите в съвременния български език. Без съмнение думите за „глава“ във всички езици са съдържали и съдържат редица експресивни нюанси. Всичко това добре се илюстрира от един пример от българската хидронимия: изворът, от който река Панега води началото си на български се нарича „Глава Панега“. Два антични надписа на латински език обясняват странната поява на думата „глава“ в конкретния случай – в тях същият този извор се нарича „Saltecaput”/”Saldaecaput”. В тях добре се откроява латинската дума *caput* с първо значение на глава, но с второ значение на извор [Георгиев, В. 1977, с.31]. В българския хидроним обаче имаме буквалистичен превод именно на първото значение на *caput* и това е без съмнение една от проявите на описания по-горе феномен. Не е изключено и при израза „остригани глави“ да е допусната същата „грешка“ – т.е. по-скоро да става въпрос за старей или за някакъв съвет на старшейни обозначавани с думата „кава“.

Г) Средноперсийската хипотеза:

Тя се застъпва от Татяна Славова, която извежда *кава* от средноперсийската титла *kanārang* [Славова, Т. 2010, с. 212]. *Kanārang* е титла давана на военните управители на североизточната провинция на Сасанидски Иран – Абрашахр. Те участват във военните кампании на шаховете срещу Византия и срещу арабите, поради което се споменават във византийските и ранните мюсюлмански източници [Crone, P. 2012, p. 33]. В прабългарската антропонимия и в титулната система има не малко директни заемки от средноперсийски, но заимстване чрез съкращаване на името или титлата до първите две срички не е засвидетелствано. В този случай трудно може да се обясни и функцията на *кава* като първи елемент в другите титли. Според мен много по-правдоподобно изглежда заимстването на *kanārang* по отношение на *καβάρα κείνος* доста произволно тълкувана като „канар тикин“.

Компонентът ΣΥΒΙΓΙ

А) Тюркската хипотеза: според нейните поддръжници титлата се състои от два лексикални елемента: *sü* – тюркската дума за армия и *big* дериват от *bäg* – най-популярната тюркска титла, която е засвидетелствана още в най-ранните тюркски надписи и е позната сред всички тюркски народи с множество значения – от господар до съпруг. Тълкуването според тази хипотеза е господар на войската. Против нея могат да се изтъкнат два съществени аргумента. Както се спомена по-горе, тази титла е изключително разпространена и популярна сред тюркоезичните народи, но в прабългарските надписи тя не е засвидетелствана никъде като самостоятелна лексема. Предполагаемата комбинация **sü bägi* е без паралел в тюркските езици. В тях е позната титлата *sü/su bašə* (от думата за глава – *baš*) засвидетелствана в писмените източници през XI в. в Средна Азия [Древнотюркский словарь. 1969, с. 516].

Проблематичен е и преходът *ä > i*. Варианти с *-i* са познати най-вече в кипчашките езици след XI век и в някои от алтайските езици регистрирани в ново време [Севортян, Э. 1978, с. 97]. Съгласно най-популярната хипотеза за етимологията на думата тя произхожда от иранската дума **bag/bagha* с паралели в персийски, согдийски и партски със значение господар, бог [Севортян, Э. 1978, с. 100; Nişanyan, S. 2009, pass.]. В контекста на титлата *βαγαίνοϛ*, която възхожда към същия източник и е с напълно съхранени вокали *-a*, хипотетичната редукция на *-a* към *-i* при предполагаемата титла *bäg* изглежда много слабо вероятна.

Б) Иранската хипотеза:

Тя е представена относително подробно от Татяна Славова, но в рамките на тюркската теория. При нея се прави опит *συβηγη* да се свържи с протоиранското **subhagah* даващо в авестийски *hubaga* – „щастлив“, като първият елемент се етимологизира дори на протоиндо-европейска основа [Славова, Т. 2012, с. 215]. Тази хипотеза предполага заимстването да се е осъществило в една много ранна епоха – между второто и първото хилядолетие пр. н. е., когато разпадът на протоиранската общност все още не е бил факт. Предвид липсата на каквито и да е било следи от протоирански заимствания в останалите тюркски езици това би означавало, че някакъв клон от прототюркската / алтайската общност се е отделил от нея в една много ранна епоха – около второто хил. пр. н. е., и е контактувал с носители на протоиранския някъде в Средна Азия или в Източна Европа в епоха, за която не могат да бъдат изведени никакви сигурни данни за прототюркския и дори използването на този термин изглежда като анахронизъм. Остава неясно и как тази група е съхранила алтайските черти на своя език в течение на над 2000 години откъсната от своята протообщност. Без допълнителни примери доказващи подобен контакт, тази хипотеза си остава изцяло в сферата на крайно несигурните предположения. В допълнение, аргументът изказан срещу редукцията *-a > -i* при предполагаемата тюркска титла **big* на фона на *βαγαίνοϛ* е напълно валиден и в този случай – преходът **subhagah/*subaga > συβηγη* при запазените етимологични вокали *-a* при *βαγαίνοϛ*, а и при *βαγατοϛ*, е трудно обясним.

В) Лезгинската хипотеза:

Лексикалният елемент $\sigma\beta\eta\eta\eta$ би могъл да има връзка със соб. лезгинската дума $\text{šuvaq}'$ – „верзила, високий човек“ [Талибов, Б., Гаджиев, М. 1966, с. 264]. Гръцката буква σ в прабългарските надписи предава два различни консонанта -s и -š. Липсата на етимологични речници на соб. лезгински обаче, както и на паралелни речници между отделните лезгински езици²¹, не позволява да се проследи етимологията на думата и за сега предполагаемата връзка с праб. $\sigma\beta\eta\eta\eta$ не може да бъде доказана, но и не може да бъде отхвърлена.

• Титлата $\kappa\alpha\upsilon\acute{\alpha}\rho\alpha \kappa\epsilon\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$ – титлата е носена от старшия син на българския владетел и е известна от съчинението „За церемониите...“ на Константин Багренородни [Constantinos Prophyrogenitos. 1964, с. 222]. Опитът тази титла да бъде обяснена чрез допълнително вмязване на τ между буквите ρ и α , с цел да се получи форма близка до тюркската титла „текин“ не изглежда особено убедителен, тъй като в този случай консонантът „ ρ “ в реконструираната $\ast\kappa\alpha\upsilon\acute{\alpha}\rho\tau\alpha \kappa\epsilon\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$ остава с неясни функции. Последното налага авторите на хипотезата да прибегнат към второ предположение – че преписвачите на съчинението са объркали сигма ς с ρ [Constantinos Prophyrogenitos 1964, с. 222] – т.е. оригиналният облик е $\ast\kappa\alpha\upsilon\acute{\alpha}\varsigma \tau\alpha\kappa\epsilon\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$. Освен крайната хипотетичност и на двете предложения, тази интерпретация на записа се сблъсква и с два други проблема. Първият произтича от обстоятелството, че лексемата $\kappa\alpha\upsilon\alpha$ се среща само в гръкоезични епиграфски паметници и вероятно в един латински запис, но никъде тя не се явява с крайно „ ς “ – т.е. появата на подобно „ ς “ в ауслуата е повече от съмнително. Също така тюркската титла „tegin“/”tekin“ се използва не за старшите, а за младшите членове на владетелското семейство при тюрките [Древнотюркский словарь. 1969, с. 547]. Спомената по-горе възможна връзка със средноперсийската титла „kanārang“ изглежда по-вероятна, особено в контекста на отпадането на втория назален консонант -n при заимстването на средноперсийското mardānag – мъжествен [Mackenzie, D. 1986, р. 54] в антропонимната система на езиците от нахо-дагестанското семейство – Martag/Martak със значение „смел“ [Магомедов, М., Магомедов, М. 2012, с. 175], към които трябва да се отнесе и праб. $\Omega\mu\omicron\rho\tau\alpha\upsilon$. В този случай обаче завършекът „ $\epsilon\acute{\iota}\nu$ “ остава неясен. Той може да се идентифицира с родителния падеж, макар че при многосрични думи би следвало да се очаква окончание - $\acute{\iota}\nu$. В лезгинските езици съществуват примери за генетивни конструкции еволюирали до нови думи [Алексеев, М. 1985, с. 44–45], но в случая едва ли може да става въпрос за подобно развитие.

В специализираната литература съществува достатъчно обосновано мнение свързващо произхода на комитатите в първото царство с Франкската държава [Хрисимов, Н. 2020, с. 501–510]. През втората половина на IX в. българската държава поддържа доста активни контакти както с Рим, така и с Източно Франкското кралство, които продължават и през X в. В този контекст не може да се изключи възможността $\text{ρα}\kappa\epsilon\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$ да се явява донякъде изопачен гръцки запис на прабългарска адаптация на западната титла $\text{regens} / \text{regem}$. Първата в късния латински има значение на „губернатор, управник, владетел“ [Lewis, Ch. 1891, р. 718], докато втората е акузативната форма на латинското „rex“ – крал, от която по-късно в редица романски езици се развиват думите за крал, вкл. френското roi [Brachet, A. 1869, р. 472]. Тази хипотеза изисква едно по-подробно изследване на функционирането на думите и титлата през ранното средновековие в Западна Европа, но от чисто езиковедска гледна точка не съществуват сериозни възражения за усвояване на $\text{regens} / \text{regem}$ във формата $\text{ρα}\kappa\epsilon\acute{\iota}\nu\omicron\varsigma$.

Лексеми свързани с масдарните конструкции:

• Лексемата $\tau\omicron\upsilon\rho\tau\omicron\upsilon\nu\alpha / \text{turtuna}$ – известна е от военно инвентарния надпис №53 [Бешевлиев, В. 1992, с. 202]. До сега тя никога не е получавала адекватно обяснение. Цитираното

²¹ Етимологичният речник на Старостин и Николаев обхваща само онази лексеми от речника на лезгинските езици, за които те откриват паралели в другите северно кавказки езици. Самият речник е опит да се докаже теорията за т.нар. „северно кавказко езиково семейство“, поради което по-голямата част от съществуващия автохтонен речник на днешните лезгински езици остава извън него. Наскоро публикуваните речници на Мавлут Рамазанов върху агулския език и неговата етимология по обективни причини са недостъпни за мен.

от В. Бешевлиев мнение на Ив. Венедиков за това, че лексемата е дативна форма на чувашкото турду (племе, род) – „turdu „племе“, „семејство“, завършека -на евентуално с дативното окончание за ед. число в тюркските езици“ [Бешевлиев, В. 1992, с. 202] не дава приемливо обяснение на цялата фраза $\tau\omega\rho\tau\omega\nu\nu\alpha\ \pi\eta\lambda\epsilon\ \zeta\omega\lambda\alpha\nu$. Тя предполага някаква насоченост към „рода“, но контекстът на насочеността остава неясен. Интерпретацията на Прицак, която е също цитирана от Бешевлиев и която тук няма да коментирам, страда от типичните и за други интерпретации на наличния прабългарски езиков материал целенасочено прибавяне и разместване на букви с цел да се получи някакво подобие на тюркско звучащ израз. Един нов опит за етимологизация посредством тюркското числително“ $t\ddot{u}irtoun, t\ddot{u}rt\ddot{o}n$ – четиридесет [Славова, Т. 2010, с. 89], отново е в противоречие със самата основа на тюркската теория –r/-l теория, тъй като в т. нар. „булгарска група“ числителното 40 произхожда от съвсем различна от “ $t\ddot{u}irtoun, t\ddot{u}rt\ddot{o}n$ ” протоформа – $q\ddot{i}r\ddot{q}$ [Федотов, М. 1996, с. 344–346].

Лезгинската хипотеза:

Вероятно става въпрос за словосъчетание от три лексикални елемента: първият е думата тур със значение на меч в поне три лезгински езика – соб. лезгински [Талибов, Б., Гаджиев, М. 1966, с. 212], табасрански [Генко, А. 2005, с. 144] и агулски [Рамазанов, М. 2014, с. 47]. Вторият може да се свържи със соб. лезгинския масдар тун с основно значение – „клясть“ [Талибов, Б., Гаджиев, М. 1966, с. 212] – слагам, турям [Чукалов, С. 1975, с. 292]. Масдарът е безлична, неспрегаема глаголна форма, която съчетава в себе си признаци и на глагол, и на съществително, и показва най-често самото действие или процеса на извършване на действието [Абдулмуталибов, Н. 1997, pass.]. В соб. лезгинския, като и в удинския, и в рутулския той се образува посредством прибавяне на суфикс –н. Последният изрично се идентифицира от Алексеев като един от суфиксите за образуване на съществителни от глаголи на протолезгинско ниво [Алексеев, М. 1985, с. 108] – т.е. не може да има съмнение, че „тун“ възхожда не само към автохтонния лексикален пласт, но се е появил и в един достатъчно ранен период. В специализираната литература е изказано мнението, че: „На раннем этапе эволюции языка исторические формы глагола, тождественные современным формам причастия, деепричастия, императива 1 и масдара не были столь четко разграничены. Появление и объединение в вербальной системе четырех звеньев - относительно позднее явление.“ [Абдулмуталибов, Н. 1997, pass.]. На тази основа двата лексикални елемента $\tau\omega\rho$ и $\tau\omega\nu\nu$ могат да се идентифицират като прабългарско съответствие на старобългарското/среднобългарското $m\acute{e}c\eta\nu\nu\eta\omega\eta\eta\omega$ и на гръцкото $\sigma\lambda\alpha\theta\eta\phi\acute{o}\rho\omicron\varsigma$.

Третият елемент би могъл да се идентифицира със съединителния съюз „на“ – „и“ в агулски и в табасарански [Рамазанов, М. 2014, с. 364; Генко, А. 2005, с. 125] и „ни“ в соб. лезгински [Талибов, Б., Гаджиев, М. 1966, с. 164]. Всички тези съюзи М. Алексеев извежда от една обща протоформа *на [Алексеев, М. 1985, с. 139]. За съществуването на такъв съюз в прабългарските кланови езици говорят и данните на Анастасий Библиотекар за българските делегати на църковния събор в Константинопол от 870 г. Там са споменати имената и титлите „*stasiszerco borlas nesundicus vagantur*“, които се идентифицират като ичиргу боила Стазис и багатура Сондоке – името е добре известно от други източници [Златарски, В. 1970, с. 750–752]. Елементът, който остава неясен е сричката “ne” пред *Sundicus*. Това най-вероятно е именно въпросният съюз „и“, с който се обособяват светските лица в българската делегация. В надписа началното -n вероятно е отпаднало заради геминация с крайното –n при $\tau\omega\nu\nu$.

Същевременно обаче в езика на кавказко-албанските палимпсести от V в. съществуват конструкции образувани от глаголната основа + компонентът –“na”, които определено функционират като причастия: напр. *buqesun* – “love, want”/ *buqana* – “beloved one” [Giperd, J. 2018, p. 26, 28]. Суфиксът –“na” се извежда от протолезгинска форма „*na” и е добре познат в глаголната система и на съвременните лезгински езици. В рутулски той служи за образуването на сегашни причастия, в соб. лезгинския на неспрегаемо минало време²². В този контекст ве-

²² [Starostin, S. 2005, pass.].

роятността τῶνα всъщност да е реална причастна конструкция не може да не се вземе под внимание. В заключение, независимо дали става въпрос за масдар + съединителен съюз или за причастна форма записът τῶρτῶνα следва да се обясни като „слагащ, турящ меч“, ако изходим разбира се от съвременното значение на глагола тун, който в прабългарските кланови езици може да е имал и други смислови нюанси.

• Лексемата ἱρθιθῆνος (irhitüin): Явява се трети компонент от съчетанието βαγατοῦρ κανα ἱρθιθῆνος. Приемам за валиден варианта разчетен при откриването на последния печат на Михаил от Казимир Попконстантинов и приет в специализираната литература без възражения [Николова, Б. 2013, с. 131]. Опитът, титлата да се свърже със записаната от Константин Багренородни титла на престолонаследника „κανάρα κείνος“, не е убедителен по две причини: предаването на консонантно съчетание –th или на аспирантно –t чрез капа к изглежда странно, както и θ при ἱρθιθῆνος трудно може да се обясни в този случай, дори да приемем реконструкцията „текин“ – тогава би следвало тя да е звучала като „tekthin“ или „tekthün“, което е без всякакви паралели в тюркските езици. Освен това „κανάρα κείνος“ е носена от най-възрастния син на владетеля, а е невъзможно и Михаил, и Йоан (синовете на цар Симеон Велики) да се били едновременно такива. Последната предложена тюркска етимологизация ‘утрешен кан, син на владетеля’ въз основа на предположението, че сричката ἱρ придава тюркската дума „ir“ – утре, ранен [Славова, Т. 2010, с. 269] е в пълно нарушение на логиката на функциониране на тюркските прилагателни. Дори да допуснем, че „ir“ е развило незасвидетелстваното в нито един тюркски език значение на „бъдещ“, то няма как да се отнася за предшестващата я лексема κανα, тъй като в тюркските езици прилагателното е винаги пред характеризираното от него съществително – т.е. в този случай подобна конструкция би следвало да се обясни като (настоящ) багатур кан и бъдещ текин, което е очевидно неприемливо.

Възможни са две обяснения на лексемата: предвид наличието на редица заемки от семитските езици в наличния езиков материал първите две срички ἱρθι биха могли да са лезгинска адаптация на общо арамейската дума yāreṭ (yāreth) – наследник [Payne-Smith, J. 1903, s. 198] следвайки модела на заимстване на adam > таб. ʾdmi [Генко, А. 2005, с. 194]. Последващият буквен комплекс θῆνος може да се раздели на θῆ или θῆη – дериват на протолезгинския суфикс за образуване на косвени основи *tī даващ в съвременните езици – adi/-edi, -di и използван основно при многосрични съществителни и такива завършващи на гласна, какъвто е и случаят с ἱρθι [Алексеев, М. 1985, с. 31–32; Услар, П. 1896, с. 23–24]. Завършекът „v“ лесно може да се отъждестви със суфикса за род. падеж – n. Цялата конструкция κανα ἱρθιθῆνος може да се обясни като „на старшия/великия наследник“.

Втората възможност се базира на политическите амбиции на двамата синове на Симеон и на странния факт, че до този момент не е открит печат на св. цар Петър с подобна титла. Прави впечатление също така, че при съчетанието -τῆ не се използва тита θ, което може да се разглежда и като индикация, че първите три букви предават отделна дума – ἱρτ. Тя може да се свържи с протолезгинската дума за червен *иры – червен + τ – дериват от протолезгинската наставка за субстантивирание на прилагателни *to/ti, която дава в съвременните лезгински езици вариантите d/di, du/tu/t. В някои от тях субстантивираната форма се е превърнала в основна много близка до ἱρτ – напр. будухското „ирд“ [Алексеев, М. 1985, с. 64, 117]. Следващата част χι е възможно да е съответствие на съвременната соб. лезгинска причастна аористна конструкция – „хайи“: роден. Услар я открива в конструкции от типа на „роден брат“ и „роден син“²³

²³ Глаголът за раждам в соб. лезгинския е „хун“ – без съмнение в етимологична връзка с отбелязаната в литературата функционална морфема –хьIn (-хь`n, -хь`) в значение на род в други лезгински езици [Ибрагимов, Г. 1999, с. 460], както и със старото самоназвание на табасранците – гъннар, което коментирах в предходна статия. Отделно от това, в написаната от Мойсей Каланкатуйски през VII век на староарменски език „История на страната Албан“ е засвидетелствано женското име Хнчик – дъщеря на кавказко-албанския владетел Вачеган III. Името се етимологизира въз основа на удинското название за сестра – хун(и)чи (хуни + суфиксът за родствени понятия -чи) + умалителния суфикс „к“, т.е. сестричка [Гукасян, В. 1968, с. 57]. Удинският е най-южно разположеният съвременен

[Услар, П. 1896, с. 578]. Следващото $\theta\upsilon\upsilon\nu$ може да се идентифицира отново с род. падеж (вж. по-горе) – т.е. евентуално $\eta\rho\tau\chi\iota(\theta\upsilon\eta\nu\omicron\varsigma)$ би могла да е прабългарското съответствие на гръцкото Πορφυρογέννητος . Концепцията за „багренородието“ става актуална във Византия в началото на X в. и играе съществена роля в българо-византийските отношения при управлението на цар Симеон (893–927). Проникването на тази концепция в България сред неговите синове претендиращи за престола не е невъзможно. Трябва да се подчертае също така, че в диахронен план историята на различните отглаголни форми в лезгинските езици е заплетен и смътен проблем, тъй като между тях при тези морфологични категории съществуват определени различия, а изследвания в тази област почти липсват. За сега това остава само работна хипотеза, за чието потвърждение или отхвърляне е необходимо да се направят допълнителни проучвания, както на диалектно ниво, така и в съпоставителен план, които обаче по ред причини не са възможни за момента.

Други лексеми:

- Лексемата $\sigma\alpha\mu\psi\eta\varsigma$ /sampsī: регистрирана е в периода след официалното покръстване през 866 г. Тя е регистрирана в латински запис като титла на двама от членовете на българската делегация участвали в църковния събор в Константинопол през 870 г. [Anastasio Bibliothecarius. 1960, с. 208], а в гръцките си записи се явява в Пространното житие на св. Климент Охридски от Теофилакт Охридски [Милев, А. 1966, с. 122] като титла на Есхач приел св. Климент и св. Наум след идването им в България, и като втора титла, във варианта $\text{Οὐ}\sigma\alpha\mu\psi\omicron\varsigma$, на калутаркана Симеон [Theophanis Continuatis 1964, с. 136]. Опитът лексемата да се обясни посредством старобългарската дума самъчн [Славова, Т. 2010, с. 123] не изглежда убедителен. На първо място нито в латинския, нито в гръцките записи, няма следи от старобългарската ерова гласна -ъ, каквито би следвало да се очакват ако предаваха самъчн . По-съществено е обаче, че предаването на -щ посредством гръцката -ψ е крайно необичайно за византийската писмена практика, нещо което и самата Славова признава. За да обясни появата на -ψ тя прибегва до езикови спекулации, които тук няма да коментирам, но по-важното е, че тя не дава никакви други паралели на предложеното от нея фонетично развитие при адаптирането на самъчн в писмения гръцки. Най-вероятно $\sigma\alpha\mu\psi\eta\varsigma$ / sampsī е запис на прабългарска адаптация на сириоарамейската дума šmš^{\prime} (šammāšā) - servant, minister, deacon, priest [Payne-Smith, J. 1903, p. 586]. Добре е известно, че гръцката буква -σ често предава два отделни консонанта – s и š. Появата на -ψ между m и š – т.е. šamši >sampsis, следва да се отнесе към особеностите на гръцкото произношение при възприемането на подобен род думи от семитски произход. Последното много добре проличава от гръцкото $\Sigma\alpha\mu\psi\alpha\iota\omicron\iota$ и лат. Sampsaci – и двете адаптации на староеврейското šmš [Sophocles, E. 1900, p. 978]. В езика на прабългарите думата трябва да е имала значение на дякон, което напълно отговаря на контекста на употребата ѝ в средновековните текстове, макар и да не е изключено в периода след славянизацията на българската църква тя да е придобила и някакво светско значение с оглед на нейната първична семантика.

лезгински език и е считан за единственият оцелял представител на кавказко-албанските езици, също принадлежащи на лезгинската група. Много близки фонетични и смислови паралели на лезгинските примери предлага вече споменатият в бележка 6 урартски език, за чието родство с кавказките и в частност с лезгинските езици в специализираната литература се води отдавнашна дискусия: “ ḥan – to give birth, ḥan=i “child” [Wilhem, G. 1995, p. 113]. По мое мнение не може да има съмнение, че етнонимът „хун“, с който често във византийските извори до края на VIII в. се отбелязват прабългарите, произхожда от древната лезгинска терминология за родство и може да бъде проследен далеч назад във времето, в езиците говорени в района на Кавказ и съвременните Армения и Източна Турция, хилядолетия преди първите предполагаеми миграции на тюркоезични общности към региона през IV–V в. Тук няма да коментирам обвързването на т. нар. европейски или атилови хуни, от чийто език са известни няколко антропонима, повечето с несъмнен германски произход и две глоси – също с германски или евентуално със славянски произход, с общности обитавали района на днешна Монголия около края на старата и началото на новата ера.

• Лексемата Hunno – известна от записа Alexius sampsi Hunno [Anastasius Bibliothecarius, 1960, с. 208]. До този момент, тя се представя като дериват от етнонима „хуни“. Предвид редовната промяна $-q > -h$, която се наблюдава в заемките от семитски езици разгледани по-горе, може да се допусне, че Hunno е предаване, може би донякъде изопачено, на прабългарска адаптация на латинския църковен термин *soenobita* – монах [Stelten, L. 1997, р. 44]. Проникването на тази дума сред прабългарите може да се отдаде на латинската църковна мисия начело с Формоза, но не е изключено да става въпрос и за заемка от народно-романски източник. Трябва да се отбележи също така, че във Варошкия надпис от 996 г. над основния текст, в който се съобщава за смъртта на епископ Андрей е изписано буквено съчетание от χ и още един знак, който силно наподобява старобългарската носовка ж , но без средната черта [Иванов, Й. 1908, с. 28]. Може да се предположи, че е изписана отделна неясна лексема [hon], която, предвид естеството на надписа, би могла да е във връзка с “Hunno” и с нейното евентуално значение на монах.

Други лексеми:

• Лексемата $\zeta\epsilon\alpha$ (zera) – позната от титлата $\zeta\epsilon\alpha$ *тарканос* / zera tarqan [Бешевлиев, В. 1992, с. 230]. Опитът за тюркская етимологизация въз основа на старотюркската дума *yir*, *yigi* – „север“ е повече от несигурен. На първо място изследователите на гьоктюркските надписи обикновено разчитат думата не като „yir“, а като „yir“ (йър) [Toker, M. 2013, pp. 4–6]. Например съвременната чувашка дума *сүрсер* (север) се извежда именно от протоформата *jir (йър) [Федотов, М. 1996, с.144]. Вариантът „yir“ е познат в древноуйгурски паметници [Caferoğlu, A. 1968, р. 298], след VIII в., като не е изключено в този случай да става въпрос за контаминация с думата за земя „yir“, тъй като и двете думи фонетично напълно съвпадат в древноуйгурския. Преходът $j > \text{ж}$ в начална позиция, за който Славова говори [Славова, Т. 2010, с.78] е познат в кипчашките езици, но в групата на „българските“ езици се регистрира съвсем друг преход – към \acute{s} (с), което е видно и от дадения по-горе пример с чувашката дума за север. Още по-съмнително е обяснението за крайното $-ra$ при $\zeta\epsilon\alpha$ като вариант на $-ri$ “окончание на падежа за насока на движението” [Славова, Т. 2010, с.78]. Падежът, за който Славова говори се отнася към раннотюркската епоха [Тенишев, Э. 1988, с. 84] и следователно лексемата $\zeta\epsilon\alpha$ (zera) би трябвало да предава стара, „окаменяла“ падежна конструкция, а основата на думата следва да се сведе до $\zeta\epsilon$ – извод, който Славова също изрично постулира [Славова, Т. 2010, с.78]. В изследванията върху старотюркската лексика за обозначаване посоките на света обаче, се приема именно „yir“ за основа на думата [Кононов, А. 1978, с. 74; Toker, M. 2013, р. 8], а формата „yiri“, която Славова разглежда като старотюркски паралел на $\zeta\epsilon\alpha$ изобщо не се споменава. Освен това, тълкуването на $\zeta\epsilon\alpha$ *тарканос* като „таркан, който е отговарял за северните провинции“ или командир на северното крило на армията [Славова, Т. 2010, с.79] определено е свръхинтерпретация на данните от надписа, от които не става ясно, кога Νεϋαβον[α]ης е получил тази титла – преди да отиде във войската или след това. Също така следвайки подобна логика бихме очаквали и споменаването на южни, източни или западни таркани, за което няма никакви индикации в епиграфските паметници и в другите извори.

Лексемата не може да се отнесе към автохтонните думи и корени включени в наличните речници на лезгинските езици. На тази основа може да се предположи, че тя е една от многото загубени думи от коренния речник на тези езици. Същевременно имайки предвид информацията на староарменските източници за съжителство на българите с еврейски групи на Кавказ [Голийски, П. 2015, с. 187], както и редица други семитски заемки в наличния езиков материал, ранно заимстване на еврейско-арамейската дума *šārā* със значението си на „prince, chief“ [Jastrow, M. 1903, р. 1627] не изглежда невъзможно.

• Лексемата $\tau\omega\lambda\sigma\eta$ / tulshi: етимологизира се като шлем въз основа на постоянното споменаване на този тип защитно въоръжение във военно-инвентарните надписи [Бешевлиев, В. 1992, с.201]²⁴. Възможно е в случая да става въпрос отново за стара заемка от семитските езици. В различни варианти на арамейския, особено в тези говорени от еврейски групи, са познати

²⁴ Критика върху опитите за етимологизиране на $\kappa\upsilon\lambda\epsilon$ и $\tau\omega\lambda\sigma\eta$ на тюркская основа представих във вече публикуван материал, поради което тук няма да се спирам на тези опити.

думи като *qwls, qwls'* – шлем [Jastrow, M. 1903, p. 1329] и *twrs/twrs'* and *trys* – щит [Sokolof, M. 2002, p. 1199; Tal, A. 2000, p. 946a]. Адаптацията на “q” посредством “t” изглежда необичайна. От друга страна семантичен преход щит към шлем не изглежда невъзможен, особено в процес на заимстване от един език в друг. Едно по-детайлно изследване на употребата на тези думи в различните арамейски диалекти може да хвърли повече светлина върху произхода на *τουλσχη*.

- Лексемата *куле* / *kūre*: в надпис №54 лексемата е дадена като *koulesī /kupesi* [Бешевлиев, В. 1992, с. 205]. Вероятно, оригиналното произношение трябва да се реконструира като “*kure*”, доколкото буквата *u* особено в негръцка езикова среда често се използва вместо *ou*. Могат да се предположат два източника на *куле*. Първият е от къснолатинската дума *sarra /sarae* – горна мъжка дреха, туника [du Fresne, C. 1883, p. 110] посредством лабиализация *a>o* и последвал преход към *u/ü*, явление, което се наблюдава и при други лексеми и антропоними от наличния езиков материал. Може да се допусне и връзка с арамейската *qbāyā* – със същото значение като *sarra/sarae* [Brockelmann, C. 1928, p. 640], но в този случай заимстване от късен народен латински или романски източник изглежда доста по-вероятно.

- Лексемата *пъле* (*pile*) – първият лексикален елемент от композитната титла *пъле ζωπαν* [Бешевлиев, В. 1992, с. 201–202]²⁵. Лексемата би могла да се разглежда като съкратена форма на **pile(n)* и да се етимологизира въз основа на соб. лезгинската лексема „пел“ – чело от протолезгинската **p:all*: също чело + *-e* - суфикс за косвена основа²⁶, но с функции и на *p. п* – т.е. „челен“. Основания за това намирам в титлата „челник“ регистрирана сред българите през XI в. в значение на „стартер“ (*ὁ γὰρ στρατηγὸς τῆ τῶν Βουλγάρων διαλέκτῳ τζελνίκος λέγεται*) [Жекавмен. 1968, с. 16; Пириватрич, С. 2000, с. 209], която не е изключено да идва от прабългарския период, и във факта, че и до днес в соб. лезгинския думата *пел* формира своята косвена основа посредством вокала *-e* под ударение [Талибов, Б, Гаджиев, М. 1966, с.171]. Преход на коренната гласна *-e* към *-i* е регистриран при образуването на косвените основи на доста едносрични думи в соб. лезгинския: *kek-kike, her-hire, hew-hiwe* и т.н. [Услар, П. 1896, с. 10]. Донякъде слаба страна на тази хипотеза е обстоятелството, че Услар записва думата през XIX в. не с *-e*, както е в модерните речници, а с широко *e* [Услар, П. 1896, с. 26], което отговаря не само на протоформата, но и на вариантите в другите лезгински езици, в които думата се явява с *-a*. Услар обаче дава и примери за аблаут *-æ > i* в идентични случаи: *кæл – килè, һæл – һилè* [Услар, П. 1896, с. 26–27], но трябва и да се отбележи, че при „пел“ такава не се регистрира.

Друга възможност е редукция на неудареното *-e*. Алтернация *-e / -i* се наблюдава и в примери от наличния езиков материал: *Єспєрїх / Испор, сїгор / шєгорь* [Бешевлиев, В. 1992, с. 222], както и в соб. лезгинския, в който *-e* пред ударена сричка често се редуцира до *-i* [Haspelmath, M. 1993, p. 32]. Може да се предположи, че при *пъле*, а и в другите примери, става въпрос именно за редукция на неударено *-e*. Би могло да се мисли също така и за ранно заимстване на средноперсийската лексема *pir / pyl* - old, aged, ancient [Mackenzie, D. 1986, p. 69] по вече споменатия модел *adam > edmi*. Думата, във формата “*pir*”, придобива изключително широко разпространение през средните векове в Средна Азия, Кавказ, Близкия Изток и Анатолия, най-вече в значение на „водач“ на различни общности.

Протолезгинският глагол „e“:

В предходна публикация накратко разгледах паралелите между завършека на двата надписа от Силистра публикувани от Бешевлиев и граматическия формант *-a, -ja, -широко e*, с който се показва съществуване, наличност на нещо и често в индоевропейските езици се превежда с *има, съществува* или с глагола *съм*:

“ANZI ZERA ITZI AEOE” и “ZENTY AEO E” [Бешевлиев, В. 1992, с. 256].

„i хур гизаф жекеди ja – етотъ ауль весьма обширный есть, т.е. етотъ ауль весьма обширенъ“ [Услар, П. 1896, с. 34]

²⁵ Критика на опитите за разглеждането на *пъле* като вариант на тюркския съюз *birlen* или на общотюркската дума *baş* (глава) съм представил в други публикации, поради което тук няма да се връщам към тях.

²⁶ [Starostin, S. 2005, pass.].

„Ве руш пара нечениф э – Твоя дочь очень стеснительная (есть)“ [Рамазанов, М. 2014, с. 430].

М. Алексеев разглежда този формант като спомагателен глагол, който изразява действие без връзка с конкретен момент и възстановява неговия протолезгински облик като *е [Алексеев, М. 1985, с. 97].

В предходна публикация посочих и очевидната фонетична близост между лексемата *anzi* и соб. лезгинските местоимения за местонахождение *аниз* (там) и *иниз* (тук). Предвид факта обаче, че в агулския език този формант е съхранен във фонетичен облик стоящ най-близко до реконструираната от Алексеев протоформа и до формата от надписите от Силистра, и предвид коментирания от мен във въпросната публикация прабългарски антропоним *Тоукоз* (*Tuk*), който има директна връзка именно с агулския, както и поради обстоятелството, че лексиката на този език ми е известна само частично – от речника на Старостин, възстановките на Алексеев и агулската граматика на Рамазанов, за сега ще се въздържа от допълнителен коментар. Съществува вероятност надписите от Силистра да са на език родствен, но все пак различен от този, на който е написан преславският военно-инвентарен надпис и който се проявява в прабългарските титли и съхранените глоси в Именника и византийските източници.

Лезгински паралели в старобългарската лексика:

Проблемът за наличието на следи от прабългарските кланови езици в старобългарския и дори новобългарския изисква отделно изследване, което поради ограниченията на статията не може да бъде представено в момента. Тук ще се спра само на една отделна лексема, на която Татяна Славова е отделила особено място в своя труд. Става въпрос за старобългарската лексема *чъвань* – вид стомна, неголям глинен съд за вино [Старобългарски речник II, 2009, с. 1210]. Славова се опитва да представи *чъвань* за дериват на пратюрк. **čügün* – лято желязо, сурово желязо [Славова, Т. 2010, с. 145–150]. Пред тази етимологизация има съществен фонетичен и семантичен проблем – в нито един от известните деривати на **čügün* в тюркските езици, някои от които впрочем и самата Славова дава, няма пример за преход на крайното *ü* > *a*, както и липсва семантично развитие към *чаша*. Речникът на соб. лезгинския предлага един доста по-близък и от семантична, и от фонетична гледна точка, паралел на *чъвань* – това е думата *чивин* със значение на „кумган (чугунный рукомойник в виде кувшинчика с носиком)“ [Талибов, Б., Гаджиев, М. 1966, с. 252].

В настоящата, а и в предходна статия, разгледах онези лексикални и морфологически елементи от запазения материал от езика на прабългарите, които могат да се свържат директно с езиците от лезгинската група на нахо-дагестанското езиково семейство. В този езиков материал обаче, съществуват и несъмнени ирански, семитски и тюркски елементи, без чието внимателно анализиране трудно може да се формира правдоподобна история на техните езикови и политически контакти, както и на общностите формирали прабългарския етнически масив.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори / Sources

ГИБИ, V 1964 – Гръцки извори за българската история. V. София: БАН, 1964. [GIBI, V, 1964 – Gratski izvori za balgarskata istoria. V. Sofia: BAN, 1964.] (In Bulgarian)

Кекавмен. 1968 – Кекавмен. Стратигикон. – В: Гръцки извори за българската история. VII. София: БАН, 1968. [Cecaumenis. Strategicon. – In: Fontes Graeci Historiae Bulgaricae. VII. Sofia: BAN, 1968.] (In Bulgarian)

Мовсес Каланкатуаци. 1984 – Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк. Ереван: Институт древних рукописей им. Маштоца – Матенадаран, 1984. [Movses Kalankatutsi. Istoria strany Aluank. Erevan: Institut drevnih rukopisey im. Mashtotsa– Матенадаран, 1984.] (In Russian) <<https://www.vehi.net/istoriya/armenia/kagantv/index.html>> (достъпен октомври 2022).

Теофан Изповедник. 1960 – Теофан Изповедник. Хронография. – В: Гръцки извори за българската история. III. София: БАН, 1960. [Theophanis Confessoris. Chronographia. – In: Fontes Graeci Historiae Bulgariae. III. Sofia: BAN, 1960.] (In Bulgarian)

Теофилакт Охридски. 1994 – Теофилакт Охридски. Житие на Климент Охридски. – В: Гръцки извори за българската история. IX, 2. София: БАН, 1994. [Theophylacti Achridensis, Vita S. Clementis Achridensis. – In: Fontes Graeci Historiae Bulgariae. IX, 2. Sofia: BAN, 1994.] (In Bulgarian)

Acta S. Demterii. 1960 – Acta S. Demterii. – В: Гръцки извори за българската история. III. София: БАН, 1960. [Acta S. Demterii – In: Fontes Graeci Historiae Bulgariae. III. Sofia: BAN, 1960.]

Anastasius Bibliothecarius. 1960 – Anastasius Bibliothecarius. Sancta synodus octava generalis. Actio decima. – В: Латински извори за българската история – In: Fontes Latini Historiae Bulgariae. II. Sofia: BAN, 1960.

Constantinos Prophyrogenitos. 1964 – Constantinos Prophyrogentos. De administrando imperio – В: Гръцки извори за българската история. In: Fontes Graeci Historiae Bulgariae. V. Sofia: BAN, 1964.

Georgios Cedrenos, Ioannis Scylitzae. 1965 – Georgios Cedrenos, Ioannis Scylitzae. Historiarum compendium – В: Гръцки извори за българската история. In: Fontes Graeci Historiae Bulgariae. VI. Sofia: BAN, 1965.

Theophannes Continuatus. 1964 – Theophannes Continuatus, Chronographia. – В: Гръцки извори за българската история. In: Fontes Graeci Historiae Bulgariae. V. Sofia: BAN, 1964.

Публикации / Publications

Абдулмуталибов, Н. 1997 – Нариман Абдулмуталибов. Отглагольные образования в лезгинском языке. Афтореферат. 1997. [Abdulmutalibov, N. 1997 – Nariman Abdulmutalibov. Otglagol'ny'e obrazovaniya v lezginskom yazy'ke. Aftoreferat. 1997]. – <<http://cheloveknauka.com/otglagolnye-obrazovaniya-v-lezginskom-yazyuke#ixzz6UpP889ty>> (достъпен от 2016). (In Russian)

Алексеев, М. 1985 – Михаил Алексеев. Вопросы сравнительно-исторической грамматики лезгинских языков. Морфология. Синтаксис. Москва: Наука. [Alekseev, M. 1985 – Mihail Alekseev. Voprosy' sravnitel'no-istoricheskoy grammatiki lezginskih yazy'kov. Morfologiya. Sintaksis. Moskva: Nauka, 1992.] (In Russian)

БЕР. 2010 – Български етимологичен речник. VII. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2010. [BER. 2010 – Balgarski etimologichen rechnik. VII. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2010.] (In Bulgarian)

БЕР. 2012 – Български етимологичен речник. II. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2012. [BER. 2012 – Balgarski etimologichen rechnik. II. Sofia: AI “Prof. Marin Drinov”, 2012.] (In Bulgarian)

Бешевлиев, В. 1992 – Веселин Бешевлиев. Първобългарски надписи. Второ преработено и допълнено издание. София: БАН, 1992. [Beshevliev, V. 1992 – Veselin Beshevliev. Parvobalgaski nadpisi. Vtoro preraboteno i dopalnitelno izdanie. Sofia: BAN, 1992.] (In Bulgarian)

Вахидовна, А. 2016 – Айнура Вахидовна. Аффикальное и морфолого-синтаксическое словообразование в лезгинском и английском языках. Автореферат. Махачкала, 2016. [Vahidovna, A. 2016 – Aynura Vahidovna. Affiskal'noe i morfologo-sintakticheskoe slovoobrazovanie v lezginskom i angliyskom yazy'kah. Avtoreferat. Mahachkala, 2016.] (In Russian) – <<http://www.dslib.net/sravnit-jazykoved/affiksalnoe-i-morfologo-sintaksicheskoe-slovoobrazovanie-v-lezginskom-i.html#7358641>> (достъпен декември 2016).

Георгиев, В. 1977 – Владимир Георгиев. Траките и техният език. София: БАН, 1977. [Georgiev, V. 1977 – Vladimir Georgiev. Trakite i tehniyat ezik. Sofia: BAN, 1977.] (In Bulgarian)

Генко, А. 2005 – Анатолий Генко. Табасаранско-русский словарь. Москва: Academia, 2005. [Genko, A. 2005 – Anatoliy Genko. Tabasarano-russkiy slovar. Moskva: Akademia, 2005.] (In Russian)

Голийски, П. 2015 – Петър Голийски. Абхазо-български средновековни антропонимични паралели. – В: Годишник на департамент „Германистика и романистика“. Том 1. Юбилейно издание в чест на 70-та годишнина на доц. д-р. Анушка Леви. София: Издателство на Нов български университет, 2015, 179–190. [Goliyski, P. 2015 – P. Goliyski. Abhazo-balgarski srednovekovni antroponimichni paraleli. – V: Godishnik na department “Germanistika i romanistika”. Tom 1. Yubileyno izdanie v chest na 70-ta godishnina na dots. d-r. Anushka Levi. Sofia: Izdatelstvo na Nov balgarski universitet, 2015, 179–190.] (In Bulgarian)

Гукасян, В. 1968 – Ворошил Гукасян. Удинские слова в „Истории Албан“. – Известия Академии Наук Азербайджанской ССР №1, Серия Серия литературы, языка и искусства, 1968, 53–61. [Gukasyan, V. 1968 – Voroshil Gukasyan. Udinskie slova v “Istorii Alban. – Izvestiya Akademii Nauk Azerbaydzhanskoy SSR №1, Seria literatury', yazy'ka i iskusstva, 1968, 53–61.] (In Russian)

Гюзелев, В. 1971 – Васил Гюзелев. Институциите кавхан и ичиргу боила. Принос към военно-административната уредба на Първата българска държава. Автореферат. София: СУ „Св. Климент Охридски“, 1971. [Gyuzelev, V. 1971 – Vasil Gyuzelev. Institutsiite kavhan i ichirgu boila. Prinost kam voenno-administrativnata uredba na Parvata balgarska darzhava. Avtoreferat. Sofia: SU „Sv. Kliment Ohridski“, 1971.] (In Bulgarian)

Гюзелев, В. 2005 – Васил Гюзелев. Значението на брака на цар Петър (927–969) с ромейката Мария-Ирина (911–962). – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Книга I. Текстовете на историята, история на текстовете. Материали от Юбилейната международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов, Велико Търново, 29–31 октомври 2003. София: УИ „Св. Климент Охридски“ 2005, 27–33. [Gyuzelev, V. 2005 – Vasil Gyuzelev. Znacheniето na braka na tsar Petar (927–969) s romeyskata Mariya-Irina (911–962). – V: Kulturnite tekstove na minaloto. Nositeli, simvoli i idei. Kniga I. Tekstovete na istoriata, istori na tekstovete. Materiali ot Yubileynata mezhdunarodna nauchna konferentsiya v chest na 60-godishninata na prof. d.i.n. Kazimir Popkonstantinov, Veliko Tarnovo, 29–31 oktombvri 2003. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2005, 27–33.] (In Bulgarian)

Древнотюркский словарь. 1969 – Древнотюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. [Drevnotyrkskiy slovar`.1969 – Drevnotyrkskiy slovar`. Leningrad: Nauka, 1969.] (In Russian)

Златарски, В. 1971 – Васил Н. Златарски. История на българската държава през Средните векове. Том 1. Част 2. София: Наука и изкуство, 1971. [Zlatarski, V. 1971 – Vasil N. Zlatarski. Istorina na balgarskata darzhava prez Srednite vekove. Tom 1. Chast 1. Sofia: Nauka i izkustvo, 1970.] (In Bulgarian)

Ибрагимов, Г. 1999 – Гарун Ибрагимов, К вопросу общности названий восточнокавказских народов. – В: Типология и теория языка. От описания к объяснению. К 60-летию А. Е. Кибрика. Москва: Языки русской культуры, 1999, 458–461. [Ibragimov, G. 1999 – Ibragimov, G. K voprosu obshtnosti nazvanij vostochnokavkazskih narodov. – V: Tipologiya i teoriya yazy`ka. Ot opisaniya k obayasneniyu. K 60-letiyu A. E. Kibrika. Moskva: Yazy`ki russoj kul`tury`, 1999, 458–461.] (In Russian)

Иванов, Й. 1970 – Йордан Иванов. Богомилски книги и легенди. София: Наука и изкуство, 1970. [Ivanov, Y. 1970 – Yordan Ivanov. Bogomilski knigi i legendi. Sofia: Nauka i izkustvo, 1970.] (In Bulgarian)

Иванов, Й. 1908 – Йордан Иванов. Български старини из Македония. София: Българско книжовно дружество, 1908. [Ivanov, Y. 1908 – Yordan Ivanov. Balgarski straini iz Makedonia. Sofia: Balgarsko knizhovno druzhestvo, 1908.] (In Bulgarian)

Кононов, А. 1974 – Андрей Кононов. Способы и термины определения стран света у тюркских народов – Тюркологический сборник, 1974, 72–89. [Kononov, A. 1974 – Andrey Kononov. Sposoby` i terminy`opredeleniyaa stran sveta u tyurkskih narodov – Tyrkologicheskiy sbornik, 1974, 72–89.]

Косева, Д. 2017 – Диана Косева. Каменен епистил от иконостас на неизвестна църква на крепостта Царевец във Велико Търново. – В: Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет “Св. Св. Кирил и Методий“, година I, (XXXIII), 2017, OSTENDIT HISTORIA Изследвания в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Иван Тютюнджиев, 2017, 481–488. [Koseva, D. 2017 – Diana Koseva. Kamenen epistol ot iconostas na neizvestna tsarkva na krepostta Tsarevets vav Veliko Tarnovo. – V: Godishnik na Istoricheskiya fakulytet na Velikotarnovskiya universitet “Sv. Sv. Kiril i Metodiy”, godina I, (XXXIII), 2017, OSTENDIT HISTORIA Izsledvaniya v chest na 60-godishninata na prof. d.i.n. Ivan Tyutyundzhiev, 2017, 481–488.] (In Bulgarian)

Левитская, Л. 1989 – Лея Левитская. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы ‚Ж‘, ‚Ж‘, ‚Й‘. Москва: Наука, 1989. [Levitskaya, L. 1989 – Leya Levitskaya. Étimologicheskiy slovar` tyurkskih yazy`kov: Obshtetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy` na bukvy` ‚Ж‘, ‚Ж‘, ‚Й‘. Moskva: Nauka, 1989.] (In Russian)

Левитская, Л. 2014 – Лея Левитская. Историческая фонетика чувашского языка. Чебоксары: ЧГИГН, 2014. [Levitskaya, 2014 – Leya Levitskaya. Istoricheskaya fonetika chuvashskogo yazy`ka. Cheboksary` : ChGIGN, 2014.] (In Russian)

Магомедов, М., Магомедов, М. 2012 – Муса Магомедов, Магомед Магомедов. Аварские личные имена. – В: Сводный словарь личных имен народов Северного Кавказа. Москва: Флинта/Наука, 2012, 160–195. [Magomedov, M., Magomedov, M. 2012 – Musa Magomedov, Magomed Magomedov. Avarskie lichny`e imena. – V: Namitokova, R. (red.): Svodny`y slovar` lichny`h imen narodov Severnogo Kavkaza. Moskva: Flinta / Nauka, 160–195.] (In Russian)

Младенов, М. 2016 – Момчил Младенов. Пропаганда и история в епохата на хан Крум. – Епохи, XXIV, 2016, 1, 49–56. [Mladenov, M. 2016 – Momchil Mladenov. Propaganda i istoria v epohata nah an Krum. – Epochi, XXIV, 2016, 1, 49–56.] (In Bulgarian)

Милев, А. 1966 – Александър Милев. Гръцките жития на Климент Охридски. София: БАН, 1966. [Milev, A. 1966 – Aleksandar Milev. Gratskite zhitiya na Kliment Ohridski. Sofia: BAN, 1966.] (In Bulgarian)

Николов, Г. 2010 – Георги Н. Николов. Филологически принос за проучването на институционалното развитие в ранносредновековното българско ханство-царство. – *Paleobulgarica*, XXXIV, 4, 2010, 97–101. [Nikolov, G. 2010 – Georgi N. Nikolov. Filologicheski prinos za prouchvaneto na institutsionalnoto razvitie v rannosrednovekovnoto balgarsko hanstvo-tsarstvo. – *Paleobulgarica*, XXXIV, 4, 2010, 97–101.] (In Bulgarian)

Николова, Б. 2013 – Бистра Николова. Печатите на Михаил багатур канеиртхтин и Йоан багатур канаиртхтин (?). Проблеми на разчитането и атрибуцията. – В: Средновековният българин и „другите“. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, 127–136. [Nikolova, B. 2013 – Bistra Nikolova. Pечатite na Mihail bagatur kaneirthin i Yoan bagatur kanairthtin (?). Problemi na razchitaneto i atributatsiyata. – V: *Srednovekovniyat balgarin i “drugite”*. Sofia: Universotetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 2013, 127–136.] (In Bulgarian)

Попконстантинов, К. 2000 – Казимир Попконстантинов. Нови данни за прабългарската антропонимия (по епиграфски данни). – *Български векове*, 2000, 2, 29–42. [Popkonstantinov, P. 2000 – Kazimir Popkonstantinov. Novi dannii za prabalgarskata antroponimiya (po epigrafski dannii). – *Balgarski vekove*, 2000, 2, 29–42.] (In Bulgarian)

Пириватрич, С. 2000 – Сърджан Пириватрич. Самуиловата държава. Обхват и характер. София: Агата, 2000. [Pirivatrich, S. 2000 – Sardzhan Privatrich. Samuilovata darzhava. Obhvat i harakter. Sofia: Agata, 2000.] (In Bulgarian)

Рамазанов, М. 2014 – Мавлут Рамазанов. Грамматика агульского языка: Научно-нормативное исследование. Махачкала: РАН, 2014. [Ramazanov, M. 2014 – Mavlut Ramazanov. Grammatika agul'skogo yazy`ka. Nauchno-normativnoe issledovanie. Mahachkala: RAN, 2014.] (In Russian)

Сафаралиев, Н. 2019 – Низами Сафаралиев. Образование падежей в различных формах существования табасаранского языка. – *Мир науки, культуры, образования*, №4 (77), 2019, 368–370. [Safaraliev, N. 2019 – Nizami Safaraliev. Obrazovanie padezhey v razlichny`h formah sushtestvovaniya tabasaranskogo yazy`ka. – *Mir nauki, kul'tury`, obrazovaniya*, №4 (77), 2019, 368–370.] (In Russian)

Севортян, Э. 1974 – Эдмунд Севортян. Этимологический словарь тюркских языков: Общeturкские и межтуркские основы на гласные. Москва: Наука, 1974. [Sevortyan, E. 1974 – Édmund Sevortyan. Étimologicheskiy slovar` tyurkskih yazy`kov: Obshtetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy` na glasnny`e Moskva: Nauka, 1974.] (In Russian)

Севортян, Э. 1978 – Эдмунд Севортян. Этимологический словарь тюркских языков: Общeturкские и межтуркские основы на букву „Б“. Москва: Наука, 1978. [Sevortyan, E. 1978 – Édmund Sevortyan. Étimologicheskiy slovar` tyurkskih yazy`kov: Obshtetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy` na bukvu “B” Moskva: Nauka, 1978.] (In Russian)

Славова, Т. 2010 – Татяна Славова. Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. София: ПАМ Пъблишинг Къмпани ООД, 2010. [Slavova, T. 2010 – Tatyana Slavova. Vladetel i administratsiya v rannosrednovekovna Balgaria. Filologicheski aspekti. Sofia: PAM Publishing Kampani OOD, 2010.] (In Bulgarian)

Старобългарски речник. II 2009 – Старобългарски речник. II. София: Валентин Траянов, 2009. [Starobalgarski rechnik. II. 2009 – Starobalgarski rechnik II. Sofia: Valentin Trayanov, 2009.] (In Bulgarian)

Талибов, Б., Гаджиев, М. 1966 – Букар Талибов, Магомед Гаджиев. Лезгинско-русский словарь. Москва: Советская Энциклопедия, 1966. [Talibov, B., Gadzhiev, M. 1966 – Bukar Talibov, Magomed Gadzhiev. Lezginsko-russkiy slovar`. Moskva: Sovetskaya Éntsiklopediya, 1966]. – <<https://www.lezgichal.ru/node/1253>> (достъпен от септември 2004).

Тенишев, Э. и съавтори, 1988 – Эдхям Тенишев, Владимир Аракин, Галина Благова, Алий Чеченов, Анна Покровская, Фёдор Ашнин, Лея Левитская, Ахнеф Юлдашев, Николвай Баскаков, Игорь Кормушин, Нинель Гаджиева, Кенесбай Мусаев, Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва: Наука, 1988. [Tenishev, E. 1988 – Édhyam Tenishev, Vladimir Arakin, Galina Blagova, Aliy Chechnov, Anna Pokrovskaya, Fedor Ashnin, Leya Levitskaya, Ahnev Yuldashev, Nikolay

Baskakov, Igor` Kormushin, Ninel` Gadvieva, Kenesbay Musaev, Sravnitel`no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazy`kov. Morfologiya. Moskva: Nauka, 1988.] (In Russian)

Услар, П. 1896 – Пётр Услар. Кюринский языкъ. Этнографія Кавказа. Языкознание. VI. Тифлисъ: Изданіе управления Кавказкого учебногo округа, 1896. [Uslar, P. 1896 – Petr Uslar. Kyurinskiy yazy`k. Étnografiya Kavkaza. Yazy`koznanie VI. Tiflis: Izdanie upravleniya Kavkazkogo uchebnogo okruga, 1896.] (In Russian)

Федотов, М. 1996 – Михаил Федотов. Этимологический словарь чувашского языка (С–Я) II. Чебоксары: ЧГИГН, 1996. [Fedotov, M. 1996 – Mihail Fedotov. Étimologicheskii slovar` chuvashkogo yazy`ka (S–YA). II. Cheboksary`: ChGIGN, 1996.] (In Russian)

Хрисимов, Н. 2020 – Николай Хрисимов. За произхода на комитатите в ранносредновековната българска държава и някои проблеми свързани с тях. – В: Владетел, държава и църква на Балканите през Средновековието. Сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Част I. Велико Търново: ВТУ “Св.св. Кирил и Методий”, 2020, 491–516. [Hrisimov, N. 2020 – Nikolay Hrisimov. Za prozhoda na komitatite v rannosrednovekovnata balgarska darzhava i nyakoi problem svarzani s tyah. – V: Vladetel, darzhava i tsarkva na Balkanite prez Srednovekovieto. Sbornik s dokladi ot mezhdunarodnata nauchna konferentsiya, posvetena na 60-godishninata na prof. d-r. Plamen Pavlov. Cahst I. Veliko Tarnovo: VTU “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, 2020, 419–516.] (In Bulgarian)

Чукалов, С. 1975 – Сава Чукалов. Русско-болгарский словарь. Москва: „Русский язык“, 1975. [Chuklaov, S. 1975 – Sava Chuklaov. Russko-bolgarskiy slovar`. Moskva: “Russkiy yazy`k“, 1975.] (In Russian)

Brachet, A. 1869 – Auguste Brachet. Dictionnaire étymologique de la langue française. Paris, 1869.

Brockelmann, C. 1928 – Carl Brockelmann. Lexicon syriacum. Halle: Niemeyer, 1928.

Caferoğlu, A. 1968 – Ahmed Caferoğlu. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Istanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, Türk Dil Kurumu yayınları, sayı 260, 1968.

Crone, P. 2012 – Patricia Crone. The Nativist Prophets of Early Islamic Iran. Rural Revolt and Local Zoroastrianism. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

du Fresne, C. 1883 – Carolo du Fresne. Glossarium Mediæ et Infimæ Latinitatis, II. NIORT 1883.

Erkoç, H. 2018 – Hayrettin Erkoç. Eski Türk Devletlerinde Kağan ve Han Unvanları. – 18. Türk Tarih Kongresi, Ankara, Türkiye, 1 – 05 Ekim 2018, cilt.10, 379–402.

Gábor, Z. 2006 – Zaicz Gábor. Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Budapest: TINTA Könyvkiadó, 2006.

Haspelmith, M. 1993 – Martin Haspelmith. A Grammer of Lezgian. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 1993.

Jastrow, M. 1903 – Marcus Jastrow. A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature. London : Luzac & Co., 1903.

Lewis, Ch. 1891 – Charlton Lewis. An Elementary Latin Dictionary. New York: Harper & Brothers, 1891.

Mackenzie, D. 1986 – David Mackenzie. A Concise Pahlavi Dictionary. London: Oxford University Press, 1986.

Starostin, S. 2005 – Sergey Starostin. A North Caucasian Etymology. – <https://starling.rinet.ru/cgi-in/query.cgi?basename=\data\cauc\lezget&root=config&morpho=0> (достъпен юли 2005).

Nikolayev, S., Starostin, S. 1994 – Sergey Nikolaev, Sergey Starostin. A North Caucasian Etymological Dictionary. Moscow: Asterisk, 1994.

Nişanyan, S. 2009 – Sevan Nişanyan. Sözlerin Soyağacı. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü. <https://www.nisanyansozluk.com/?s=hakkinda> (достъпен август 2020).

Payne-Smith, J. 1903 – Jessie Payne-Smith. Compendious Syriac Dictionary. London: The University of Oxford, 1903.

Pritsak, O. 1981 – Omeljan Pritsak. The Proto-Bulgarian Military Inventory Inscriptions. – Studia Turco-Bulgaria, 1981, 5, 33–61.

Stelten, L. 1997 – Leo Stelten. Dictionary of Ecclesiastical Latin. With an Appendix of Latin Expressions Defined and Clarified. Publisher: Hendricson, 1997.

Sokolof, M. 2002 – Michael Sokolof. A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods. Bar Ilan University Press, 2002.

Sophocles, E. 1900 – Evangelinus Sophocles. Greek Lexicon of the Roman and Byzantine periods (from B.C. 146 to A.D. 1100). New York, C. Scribner's sons, 1900.

Toker, M. 2013 – Mustafa Toker. Köktürkçede Yön Bildiren Kelimeler ve Bunların Okunuşuna Farklı Bir Bakış – Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2013, 34, 1–10.

Wilhelm, G. 1995 – Gernot Wilhelm. Suffixaufnahme in Hurrian and Urartian – In: Double Case: Agreement by Suffixaufnahme. Edited by Frans Plank. New York, Oxford: Oxford University Press, 1995, 113–135.